

Riziková společnost

druhé vydání

Ulrich Beck

Na cestě k jiné moderně

Ulrich Beck

Riziková společnost

První vydání této knihy bylo podpořeno z prostředků Goethe-Institut Inter Nationes.

Die erste Herausgabe dieses Werkes wurde aus Mitteln des Goethe-Instituts Inter Nationes gefördert.

klíčová slova: riziko – sociologické aspekty; technika – sociální aspekty; civilizace; globalizace; modernizace

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**, Praha 2011.

Vydání druhé.

Z německého originálu *Risikogesellschaft (Auf dem Weg in eine andere Moderne)*, vydaného v nakladatelství Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1986, přeložil Otakar Vochoč.

Text veřejné přednášky „World Risk Society: The Terrorist Threat“, přednesené v únoru 2002 na London School of Economics, přeložil z autorova rukopisu Otakar Vochoč.

Vědecký recenzent PhDr. Oleg Suša, CSc.

Doslov prof. PhDr. Jan Keller, CSc.

Ediční řada *POST*, 9. svazek.

Rediguje Miloslav Petrussek.

Odpovědné redaktorky Olga Vodáková a Alena Miltová.

Návrh obálky Rudolf Štorkán.

Grafická úprava a sazba Studio Designiq.

Vytiskla tiskárna Aleš Zápotocký – az servis, Mendíků 9, Praha 4.

Adresy vydavatelů:

Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha 4 - Kamýk.

Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha 5 - Zbraslav.

Adresa nakladatelství:

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Jilská 1, 110 00 Praha 1

slon@slon-knihy.cz

www.slon-knihy.cz

Copyright © Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1986 (Risikogesellschaft)

Copyright © Ulrich Beck 2002 (World Risk Society Revisited)

Všechna práva vyhrazena.

Translation © Otakar Vochoč 2004

Afterword © Jan Keller 2004

ISBN 978-80-7419-047-6

Ulrich Beck

RIZIKOVÁ SPOLEČNOST

Na cestě k jiné moderně

druhé vydání

přeložil Otakar Vochoč

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ
PRAHA 2011

Obsah

Slovo úvodem	9
Předmluva	13
 První část	
Na vulkánu civilizace: kontury rizikové společnosti	23
Kapitola I O logice rozdělení bohatství a rizika	25
1. Distribuce škodlivých látek v kontextu přírodních věd a situace sociálního ohrožení	31
2. O závislosti rizik modernizace na vědění	34
3. Třídně podmíněná rizika	45
4. Globalizace civilizačních rizik	47
5. Dvě epochy, dvě kultury: ke vztahu mezi vnímáním a produkcí rizik	58
6. Utopie světové společnosti	60
Kapitola II Politická teorie vědění v rizikové společnosti	67
1. Civilizační zbídačení?	67
2. Omyly, podvody, chyby a pravdy: o soupeření racionalit	76
3. Veřejné vědomí rizika: ne-zkušenost z druhé ruky	95
4. Politická dynamika uznaných modernizačních rizik	102
5. Výhled: příroda a společnost na konci dvacátého století	106
 Druhá část	
Individualizace sociální nerovnosti – K detradicionalizaci životních forem industriální společnosti	113
Ambivalence: osvobození individuí v podmínkách rozvinutého trhu práce	115
Kapitola III Za hranicemi tříd a vrstev	121
1. Kulturní vývoj životních forem	122
2. Individualizace a formování tříd: Karel Marx a Max Weber	130
3. Konec tradiční společnosti velkých skupin?	139

4. Individualizace, masová nezaměstnanost a nová chudoba	142
5. Scénáře budoucího vývoje	150

Kapitola IV Já jsem já: o izolovanosti, společném životě a konfliktech mužů a žen v rámci rodiny i mimo ni	161
1. K situaci mužů a žen	162
2. Industriální společnost jako moderní stavovská společnost	176
3. Osвобоzení od mužských a ženských rolí?	181
4. Uvědomování si nerovností: možnosti a tlaky volby	189
5. Scénáře budoucího vývoje	194

Kapitola V Individualizace, institucionalizace a standardizace životních situací a biografických modelů	205
1. Analytické dimenze individualizace	206
2. Zvláštnosti individualizačního impulsu ve Spolkové republice	208
3. Institucionalizace biografických modelů	211

Kapitola VI Destandardizace výdělečné práce: k budoucnosti vzdělání a zaměstnání	221
1. Od systému standardizovaného plného zaměstnání k systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání	223
2. Slepá kolej – vzdělání bez zaměstnání	237
3. Rozdělování šancí na základě vzdělání?	243

Třetí část

Reflexivní modernizace: o generalizaci vědy a politiky	251

Pohled zpět a výhled do budoucnosti	253

Kapitola VII Věda za hranicemi pravdy a osvícenské racionality? Reflexivita a kritika vědecko-technologického vývoje	257
1. Prostá a reflexivní scientizace	261
2. Demonopolizace poznání	268

3. Praktická a teoretická tabu	281
4. O odhadnutelnosti „vedlejších důsledků“	285

Kapitola VIII Stírání hranic politiky: ke vztahu politického řízení a technicko-ekonomické proměny rizikové společnosti 301

1. Politika a subpolitika v systému modernizace	302
2. Ztráta funkce politického systému: argumenty a vývojové tendence	307
3. Demokratizace jako proces zbavující politiku moci	312
4. Politická kultura a technický vývoj: konec konsensu ve vztahu k pokroku?	324
5. Subpolitika medicíny: studie extrémního případu	329
6. Dilema politiky technologie	341
7. Subpolitika podnikové racionalizace	344
8. Shrnutí a výhled: scénáře možné budoucnosti	356

Literatura 373

Světová riziková společnost ještě jednou: hrozba terorismu 397

Beckova kritická teorie modernizace (Jan Keller) 419

Slovo úvodem

Dvacáté století nebylo skutečně chudé na dějinné katastrofy: dvě světové války, Osvětim, Nagasaki, poté Harisburg a Bhópál a posléze Černobyl. To nutí k obezřetnosti při volbě slov a zbystřuje pohled na historické zvláštnosti. Pro veškeré utrpení, pro veškerou bídu a násilí, jež lidé působili lidem, tu dosud existovala kategorie „druhých“ – Židů, černochoů, žen, azylantů, disidentů, komunistů atd. Na jedné straně tu byly ploty, tábory, městské čtvrti a vojenské bloky a na druhé straně vlastní čtyři stěny – reálné i symbolické hranice, za něž se mohli stáhnout ti, jichž se to zdánlivě netýkalo. To vše dál existuje, a po Černobylu už zároveň neexistuje. Je *konec „druhých“*, konec všech našich dokonale vypěstovaných možností, jak se distancovat, konec, který nám dalo pocítit radioaktivní zamoření. *Bídě se dá zamezit, nebezpečím atomového věku nikoliv.* V tom také tkví jejich nová kulturní a politická síla. Jejich moc je mocí nebezpečí, které ruší všechny ochranné zóny a rozdílnosti moderní doby.

Tato dynamika nebezpečí, rušící veškeré hranice, nezávisí na stupni zamoření ani na sporech o jeho možných následcích. Naopak je tomu spíše tak, že každé stanovení míry probíhá pod Damoklovým mečem nebezpečí, které se týká všech. Přiznat, že existuje *nebezpečné* radioaktivní zamoření, znamená přiznat, že celé regiony, země a kontinenty jsou v *bezvýhodné* situaci. Přání dál žít a rozpoznání (uznání) nebezpečí si navzájem odporují. Teprve toto fátum dodává sporu o měrné a mezní hodnoty, o krátkodobé a dlouhodobé následky jeho existenční výbušnost. Musíme si položit otázku, co vlastně by se v našem jednání mohlo změnit, kdyby i podle úředních měřítek došlo k *akutně nebezpečné kontaminaci* vzduchu, vody, zvířat i lidí. Byl by pak život – dýchání, přijímání potravy, pití – z úřední moci zastaven, zadušen? Jak je tomu s obyvatelstvem celého jednoho kontinentu, které je v různém stupni (v závislosti na „fatálních“ proměnných, na větru a na počasí, na vzdálenosti k místu neštěstí atd.) nevyhlášeně kontaminováno? Mohou být celé země (skupiny) zemí drženy v karanténě? Propukne vnitřní chaos? Nebo by se i v takovém případě

muselo všechno nakonec dít tak, jak se to dělo po Černobylu? Už jen tyto otázky zřetelně ukazují povahu oné objektivní vystavenosti, kdy diagnóza nebezpečí spadá vjedno s nahlédnutím, že jsme mu vydáni všanc bez možnosti úniku.

V rámci vyspělé moderny, která přišla, aby odstranila omezení daná původem a otevřela lidem podle jejich vlastního rozhodnutí a úsilí cestu k odpovídajícímu místu ve společenské struktuře, vzniká nový, „askriptivní“ *úděl ohrožení*, kterému nelze při jakémkoli úsilí uniknout. Podobá se spíše údělu středověkých stavů než třídním poměrům devatenáctého století. Nezná už ovšem nerovnost stavů (ani žádné okrajové skupiny, žádné rozdíly mezi městem a venkovem, žádné rozdíly dané národní nebo etnickou příslušností atd.). Na rozdíl od stavů a od třídních poměrů nenese také znamení *bídy*, nýbrž znamení *úzkosti*, a *není* žádným „tradičním reliktem“, nýbrž *produktem* moderny, a to v jejím *nejvyšším* vývojovém stadiu. Atomové elektrárny, představující vrchol lidských produkčních a tvůrčích sil, se po Černobylu staly také znamením *moderního středověku nebezpečí*. Nesou v sobě hrozby, které přeměňují individualismus moderny, dovedený současně do krajnosti, v jeho nejextrémnější opak.

Reflexy zděděné z jiné doby jsou ještě naprosto živé: jakým způsobem mohu *já* ochránit sám sebe a svoji rodinu? A rady pro soukromou sféru, která už neexistuje, zažívají vysokou konjunkturu. Všichni ještě také žijí v antropologickém šoku vyvolaném onou v ohrožení pociťovanou závislostí civilizačních životních forem na „*přírodě*“, závislostí, která zrušila všechny naše představy o „svéprávnosti“ a „autentickém životě“, o národnosti, prostoru a čase. Daleko od nás, v západní části Sovětského svazu, napříště tedy v našem bližším okolí, dochází k *neštěstí* – nejde o nic chtěného, agresivního, spíše o událost, které se je nepochybně třeba vyhnout, která je ale i při své výjimečné povaze také událostí normální, ba co víc: lidskou. Katastrofu nezpůsobuje selhání, nýbrž systémy, které proměňují lidskou povahu omylu v ničivé síly vymykající se pochopení. Při hodnocení různých nebezpečí jsou všichni odkázáni na měřicí přístroje, na teorie, a především na svoje *nevědění* – včetně expertů, kteří ještě před chvílí hlásali desetitisíciletou říši pravděpodobné nukleární bezpečnosti

a kteří nyní s novou omračující jistotou zdůrazňují *akutně* nikdy neexistující nebezpečí.

Při tom všem bije do očí zvláštní *spojitý vztah přírody a společnosti*, kdy nebezpečí nedbá ničeho, co by se mu mohlo postavit do cesty. Je tu především hybridní podoba „*atomového mraku*“ – ona v přírodní sílu převrácená a proměněná moc civilizace, kdy se dějiny a počasí spojily v jednotu stejně paradoxní jako všemocnou. Celý elektronicky propojený svět na ni strnule hledí jako uhranut. „Zbývající naděje“ v „příznivý vítr“ (ubozí Švédové!) pak odhaluje lépe než sebevíce slov celou míru bezmoci vysoce civilizovaného světa, který vytvořil ostnaté dráty a zdi a nasadil vojenské síly a policii, aby ochránil své hranice. „Nepříznivý“ obrat větru, k tomu ještě *déšť* – taková smůla! –, a hned se ukazuje marnost snah uchránit společnost před zamořenou přírodou, omezit atomové nebezpečí na to, co je ve světě kolem nás „jiné“.

Tato zkušenost, která na okamžik rozbila dosavadní formu našeho života, odráží vydanost světového industriálního systému napospas industriálně integrované a zamořené „přírodě“. Stavění přírody a společnosti proti sobě je konstrukcí devatenáctého století, která sloužila dvojímu cíli: ovládnout přírodu a ignorovat ji. Na konci dvacátého století je příroda už podrobená a z vnějšího fenoménu se stala fenoménem *vnitřním*, z fenoménu daného fenoménem *vytvořeným*. Během své industriálně technické přeměny a podrobení světovému trhu byla včleněna do industriálního systému. Zároveň se tak stala nevyhnutelným předpokladem života v industriálním systému. Závislost na konzumu a na trhu nicméně opět znamená novou podobu závislosti na „přírodě“, a tato *immanentní* závislost tržního systému na „přírodě“ se pak právě v něm a díky němu stává zákonem života v industriální civilizaci.

Proti hrozbám vnější přírody jsme se naučili stavět chýše a shromažďovat poznatky. Industriálním hrozbám oné druhé přírody, včleněné do industriálního systému, jsme vydáni všanc téměř bez ochrany. Tato nebezpečí se stávají černými pasažéry normálního konzumu. Cestují s větrem a vodou, skrývají se ve všem, a s tím, co je k životu nejnnutnější – se vzduchem, který dýcháme, s potravou, oděvem a domácím zařízením – překonávají všechny jinak tak přísně kontrolované ochranné zóny moderny. Tam, kde jsou

po neštěstí obrana a prevence takřka vyloučeny, zbývá jako (zdánlivě) jediná aktivita *popírání*, uklidňování, které vyvolává úzkost a stupňuje svoji agresivitu úměrně všeobecné vystavenosti riziku, odsouzené k pasivitě. Tato *reziduální* aktivita má vzhledem k reálně existujícím *reziduálním* rizikům své neúčinnější spojení v nepředstavitelnosti a nevnímatelnosti existujícího nebezpečí.

Rubem zespolečenštěné přírody je *zespolečenštění ničivých zásahů do přírody*, jejich přeměna v sociální, ekonomická a politická *systémová* ohrožení vysoce industrializované světové společnosti. V rámci globálního zamoření a celosvětových potravinových a plodinových řetězců vedou existující ohrožení veškerého života v industriální kultuře ke *společenským metamorfózám nebezpečí*: běžná životní pravidla jsou postavena na hlavu. Hrouť se trhy. Vládne nedostatek v přebytku. Je vznášena spousta požadavků. Právní systémy nepostihují skutkovou podstatu. Nejevidentnější otázky jsou odbývány pokrčením ramen. Selhává lékařská péče. Racionální vědecké systémy se hrouť. Vlády se otrásají. Nestálí voliči utíkají. A to vše se děje, *aniž* by vystavenost lidí nebezpečí měla něco společného s jejich aktivitami a jejich ztráty s jejich snahami, přičemž skutečnost zůstává pro naše smysly *nezměněna*. To je konec devatenáctého století, konec *klasické* industriální společnosti s jejími představami o národní a státní suverenitě, o automatickém pokroku, o třídách, o principu výkonnosti, o přírodě, skutečnosti, vědeckém poznání atd.

Moje promluva o (industriální) *rizikové společnosti* pojatá také a hlavně v tomto smyslu – již jsem se před více než rokem odvážil proti hojnému odporu vnitřních i vnějších hlasů – mezitím zísкала trpkou příchut' pravdy. Mnohé z toho, co bylo při psaní díla ještě vydobyto jen cestou argumentace – nevnímatelnost existujících nebezpečí, jejich závislost na vědění, jejich nadnárodní povaha, „ekologické vyvlastnění“, proměna normality v absurditu atd. – se po Černobyli čte jako holý popis skutečnosti.

Ach, kéž by to vše zůstalo jen zaklínáním budoucnosti, které je třeba zabránit!

Bamberg, květen 1986

Ulrich Beck

Předmluva

Tématem této knihy je nenápadná předpona „post“. Je to klíčová předpona naší doby. Všechno je „post“. Na „*postindustrialismus*“ jsme si už od jisté doby zvykli. Spojujeme s ním ještě určité obsahy. U „*postmoderny*“ se už všechno začíná rozplývat. S temným pojmem *poosvícenství* si nikdo neví rady. „Post“ je kódem pro bezradnost upadající do zajetí toho, co je módní. „Post“ poukazuje na něco, co je „za“, co nedokážeme pojmenovat, a u těch obsahů, které pojmenovává a neguje, setrvává u strnulé podoby toho, co je známé. *Minulost plus „post“* – to je základní recept, s nímž mnohomluvně, nechápavě a neschopni porozumění stojíme tváří v tvář skutečnosti, která se zdánlivě rozpadá.

Tato kniha je pokusem přijít na stopu tomuto výrazu „post“ (nahraditelnému slůvky „po“, „pozdní“, „za“). Snaží se pochopit obsahy, které dal tomuto „slovu“ v uplynulých dvou či třech desetiletích dějinný vývoj moderny – zejména ve Spolkové republice Německo. To se může zdařit jen v úporném zápase se starými teoriemi a myšlenkovými zvyklostmi udržovanými při životě oním „post“. Protože nejsou zaháněny jen v druhých, ale i ve mně samém, zazní v této knize někdy ozvěna zápasu, jehož intenzita vyplývá i z toho, že jsem musel vždy zapudit i své vlastní námitky. Leccos tak mohlo vyznít trochu ostře, příliš ironicky nebo ukvapeně. Přitažlivé síle starého myšlení se však nedá vzdorovat obvyklým akademickým odvažováním.

Tyto výklady nejsou reprezentativní v tom smyslu, jak to požadují pravidla empirického sociálního výzkumu. Vznášejí jiný nárok: místo minulosti, která *ještě* převládá, chtějí pozvednout do zorného pole dnes *již se rysující budoucnost*. Použijeme-li historického příměru, jsou napsány z pozice pozorovatele společenské scény na počátku devatenáctého století, který se za fasádami doznívající agrární feudální epochy snaží rozpoznat všude už probleskující obrysy dosud neznámé epochy industriální. V obdobích strukturálních změn uzavírá reprezentativnost svazek s minulostí a brání pohledu na kontury budoucnosti, které ze všech stran vyčnívají do horizontu přítomnosti. V tomto smyslu

obsahuje tato kniha *kus empiricky orientované, projektivní sociální teorie* – bez jakýchkoli metodologických záruk.

Zakládá se na přesvědčení, že jsme očitými svědky – subjekty i objekty – přelomu *uvnitř* moderny, která se vymaňuje z kontur klasické industriální společnosti a nabývá nové podoby – podoby označené zde jako (industriální) „riziková společnost“. Je třeba zachovávat obtížnou rovnováhu mezi protiklady kontinuity a přelomu v rámci moderny, které se znovu odrážejí v protikladu mezi modernou a industriální společností, mezi industriální společností a společností rizikovou. V této knize chci ukázat, že se tyto převratné rozdíly dnes projevují v samotné skutečnosti. Aby bylo možné odpovědět na otázku, *jak* je lze detailně rozlišit, je věnována pozornost tendencím společenského vývoje. Než bude možné dosáhnout jasného náhledu, musí se nám ovšem z budoucnosti ukázat trochu víc.

Teoretickému postoji „mezi dvěma židlemi“ odpovídá i postoj praktický. Je třeba postavit se stejně rozhodně jak proti těm, kteří dnes proti náporu „iracionality ducha doby“ lpějí v rámci premis devatenáctého století ještě pevněji na osvícenství, tak i proti těm, kteří dnes chtějí zároveň s nakupenými anomáliemi nechat v proudu dějin zaniknout i celý projekt moderny.

Hrozivé a na všech stranách názorového tržiště dostatečně rozvinuté panoráma civilizace ohrožující sebe samu není třeba ničím doplňovat; totéž platí i o projevech „nové bezradnosti“ zbavené pořádacích dichotomií industriálního světa i při svých protikladech ještě „zdravého“. Tato kniha pojednává o *druhém*, poté následujícím kroku. Pozvedá sám tento stav na předmět, který si vyžaduje vysvětlení. Klade otázku, jak lze těmto nejistotám ducha doby, jejichž ideologicko-kritické popírání by bylo cynické a nekritické poddávání se jim nebezpečné, v rámci sociologicky informovaného a inspirovaného myšlení *porozumět*, jak je lze pochopit. Vůdčí a k tomuto účelu rozpracovanou teoretickou ideu je opět nejspíše možné osvětlit historickou analogií: *podobně jako v devatenáctém století modernizace rozložila zkostnatělou agrární společnost a vytvořila strukturu společnosti industriální, rozkládá dnes modernizace kontury industriální společnosti a v kontinuitě moderny tak vzniká nová společenská podoba.*

Meze této analogie poukazují zároveň na zvláštnosti této perspektivy. V devatenáctém století probíhala modernizace na pozadí svého protějšku: na pozadí tradičního světa zvyklostí a přírody, kterou bylo třeba poznat a ovládnout. Dnes, na prahu dvacátého prvního století, modernizace svůj *protějšek pohltila, ztratila*, a naráží teď ve svých premisách a funkčních principech spjatých s industriální společností *sama na sebe*. Modernizace probíhající ve zkušenostním horizontu *předmoderny* je vytlačována problémy modernizace *ve vztahu k sobě samé*. Zatímco v devatenáctém století byla demystifikována stavovská privilegia a náboženské představy, dnes se totéž děje s chápáním vědy a techniky příznačným pro klasickou industriální společnost, s životními a pracovními formami v rámci nukleární rodiny a povolání, s představami o roli mužů a žen atd. Modernizace v rámci industriální společnosti je nahrazována modernizací *premis* industriální společnosti, která nebyla v žádném z dodnes běžných teoretických scénářů a politických receptářů devatenáctého století předvídána. Je to právě tento rozevírající se *protiklad* mezi modernou a industriální společností (ve všech jejích variantách), který vede k tomu, že se nám, do krajnosti zvyklým myslet modernu v kategoriích industriální společnosti, rozplývá soustava souřadnic.

Tímto rozdílem mezi modernizací *tradice* a modernizací *industriální společnosti* nebo – jinými slovy – rozdílem mezi *prostou* modernizací a modernizací *reflexivní* se budeme ještě dlouho zabývat. V následujícím textu bude při probírání konkrétních pracovních oblastí vždy naznačen. I když se ještě vůbec nedá dohlédnout, které „stálice“ myšlení industriální společnosti během této teprve začínající racionalizace *druhého* stupně zaniknou, už dnes se můžeme odůvodněně domnívat, že se to bude týkat i oněch zdánlivě železných „zákonů“, například zákona funkční diferenciacie či na podnik vázané masové produkce.

Nezvyklost této perspektivy zřetelně odráží dva její důsledky. Tvrdí totiž něco, co se dosud zdálo nemyslitelné: že industriální společnost ve své *realizované podobě*, tedy v *nenápadném rouše normality* opouští jeviště světových dějin *zadním schodištěm vedlejších účinků, které vyvolává*, a nikoli snad politickým výbuchem (revolucí, demokratickými volbami), jak to dosud jediň předví-

daly obrázkové knížky sociální teorie. A dále tato perspektiva říká, že „antimodernistický“ scénář, který v současnosti zneklidňuje svět – kritika vědy, techniky a pokroku, nová sociální hnutí –, není s modernou v rozporu, nýbrž je výrazem jejího konsekventního dalšího vývoje překračujícího projekt industriální společnosti.

Obeční obsah moderny se dostává do protikladu k svým fossilizovaným a okleštěným formám v projektu industriální společnosti. Tomuto nahlédnutí brání nepřekonaný a dosud sotva rozpoznaný *mýtus*, jemuž v podstatné míře podléhalo společenské myšlení v devatenáctém století a jenž vrhá svůj stín i na poslední třetinu století dvacátého: mýtus, podle něhož vyspělá industriální společnost se svými schématy práce a života, se svými sektory produkce a se svým myšlením v kategoriích ekonomického růstu, se svým pojmáním vědy a techniky a se svými formami demokracie je společností *veskrze moderní* a představuje vrchol moderny, o jehož překonání nelze vůbec smysluplně uvažovat. Tento mýtus bývá vyjadřován mnoha způsoby. K nejpůsobivějším patří špatný vtip o *konci dějin společnosti*. Tato idea přímo fascinuje ve svých optimistických i pesimistických variantách myšlení epochy, v níž natrvalo nastavený systém inovace začíná díky své vlastní dynamice revidovat sám sebe. Myslet na možnost společenské přeměny *uvnitř* moderny nemůžeme ani proto, že teoretici industriálního kapitalismu učinili z této historické podoby moderny, která zůstává v podstatných rysech poplatna svému protějšku v devatenáctém století, *apriorní formu*. V Kantem inspirované otázce po podmínkách, v jakých je možná existence moderních společností, byly historicky determinované rámce, konfliktní linie a principy fungování industriálního kapitalismu povýšeny na nutné aspekty moderny vůbec. Svědčí o tom i kuriózní způsob, jakým se v sociálněvědním bádání dodnes podsouvá, že v industriální společnosti se všechno – rodina, povolání, podnik, třída, námezdní práce, věda – mění, a že všechno, co je podstatné – rodina, povolání, podnik, třída, námezdní práce, věda – se zároveň *nemění*.

Náléhavěji než kdykoli dříve potřebujeme pojmový aparát, který nám bez falešně chápaného, s bolestným loučením spojeného obratu k věčně starému novému a s dobrými vztahy k nevy-

dobytým pokladům tradice umožní nově myslet ono nové, které se přes nás valí, a dovolí nám s ním žít a jednat. Přijít na stopu novým pojmům, které se dnes už ukazují pod troskami pojmů starých, je obtížným úkolem. Pro jedny zavání „změnou systému“ a spadá do šedé zóny kompetencí spojených s ochranou ústavy. Druzí se uchýlili k základním přesvědčením a pro věrnost linii vyvzdorovanou proti nejvnitřnějšímu vlastnímu cítění a nabývací mnoha forem – marxismus, feminismus, kvantitativní myšlení, specializace – začínají nyní útočit na všechno, co zavání stopami nestálého úchylkářství.

Nicméně nebo právě proto: svět nezaniká, a v žádném případě ne proto, že dnes zaniká svět devatenáctého století. I to je ovšem přepjaté. Tak stabilní společenský svět devatenáctého století, jak je známo, nikdy nebyl. Již několikrát se zhroutil – v myšlení. Tam byl ve skutečnosti pohřben dříve, než se opravdu zrodil. Jsme svědky toho, že vize rozvinuté v Nietzschevých představách nebo v jevištně inscenovaných manželských a rodinných dramatech mezitím už *klasické* (to znamená staré) literární moderny se skutečně (více či méně) *reprezentativním* způsobem odehrávají v dnešních kuchyních a ložnicích. Děje se tedy to, co bylo myšleno už dávno. A děje se to stále se – zhruba – půlstoletým nebo stoletým zpožděním. A děje se to už déle. A bude se to také nepochybně dít ještě déle. A neděje se ještě vůbec nic.

Zakoušíme ovšem také – a nezávisle na tom, co bylo literárně myšleno už dříve – že se *musí žít dál*. Zakoušíme takříkajíc, co se děje, když v Ibsenově dramatu spadla opona. Prožíváme nejevištní skutečnost poměšťanské epochy. Nebo se zřetelem k civilizačním rizikům: jsme dědici kulturní kritiky, která se *stala reálnou* a která se právě proto už nemůže diagnózou kulturní kritiky spokojit, neboť ta byla přece vždy spíše míněna jako varovný pesimismus vzhledem k budoucnosti. Celá jedna epocha nemůže sklouznout do prostoru vymykajícího se dosavadním kategoriím, aniž toto vymykání bude jednou postřehnuto a označeno jakožto to, čím samo je: jakožto za sebe sama prodloužený nárok minulosti na řád, jemuž se vymkla přítomnost i budoucnost.

V následujících kapitolách se v konfrontaci s vývojovými tendencemi v ústředních oblastech společenské praxe pokusíme

znovu uchopit nit sociohistorického myšlení a prodloužit ji za meze pojmového aparátu industriální společnosti (ve všech jeho variantách). Vůdčí idea reflexivní modernizace industriální společnosti bude rozvinuta ze dvou stran. Nejprve bude na příkladu *produkce bohatství a produkce rizika* objasněna vzájemná spjitost kontinuity a přelomu. Naše hodnocení zní tak, že zatímco v industriální společnosti „logika“ produkce bohatství dominuje nad „logikou“ produkce rizika, v rizikové společnosti se tento poměr převrací (I. část). Síly produkce ztratily v procesech reflexivní modernizace svoji nevinnost. Zisk moci spjatý s technicko-ekonomickým pokrokem je ve stále větší míře zastíňován produkcí rizik. Ta se pouze v raném stadiu nechají legitimizovat jako „latentní vedlejší účinky“. Ty zároveň s univerzalizací rizik, s veřejnou kritikou a (anti-)vědeckým zkoumáním odkládají závoj latence a získávají v sociálních a politických konfrontacích nový a centrální význam. Tato „logika“ produkce a rozdělení rizika je osvětlena srovnáním s „logikou“ rozdělení bohatství (která doposud určovala myšlení v rámci sociální teorie). Ústřední místo zaujímají rizika a důsledky modernizace, které se projevují ireverzibilním ohrožením života rostlin, zvířat i lidí. Nelze je už – jak tomu bylo v devatenáctém a v první polovině dvacátého století u rizik spjatých s průmyslovými podniky a s povoláním – ohraničit lokálně nebo s přihlédnutím ke specifickým skupinám, nýbrž obsahují v sobě tendenci ke globalizaci, která zahrnuje produkci i reprodukci a přesahuje státní hranice a v tomto smyslu vede ke vzniku *nadnárodních* a *třídně nespecifikovaných globálních hrozeb* s novou sociální a politickou dynamikou (1. a 2. kapitola).

Tato „sociální ohrožení“ a jejich kulturní a politický potenciál představují nicméně jen jednu stránku rizikové společnosti. Její druhá stránka se ukáže, jestliže soustředíme pozornost na *immanentní rozpory mezi modernou a antimodernou v základech industriální společnosti* (II. a III. část). Na jedné straně je industriální společnost projektována jako společnost velkých skupin ve smyslu společenských tříd či vrstev, a to včera, dnes i pro veškerou budoucnost. Na druhé straně zůstávají třídy odkázány na platnost sociálních *třídně založených kultur a tradic*, které jsou však v poválečném vývoji Spolkové republiky Německo během

modernizace spjaté se sociálním státem *detradicionalizovány* (3. kapitola).

Na jedné straně je společný život industriální společností normován a standardizován podle modelu nukleární rodiny. Na druhé straně spočívá nukleární rodina na „*stavovský*“ příkazných genderových rolích mužů a žen, které se v kontinuitě modernizačních procesů (zapojení žen do vzdělávacího procesu a do trhu práce) začínají rozpadat. Tím se však dostává do pohybu poměr produkce a reprodukce stejně jako všechno, co je v industriální „tradici nukleární rodiny“ vzájemně spojeno: manželství, rodičovství, sexualita, láska atd. (4. kapitola).

Na jedné straně je industriální společnost myšlena v kategoriích *společnosti (výdělečné) práce*. Na druhé straně míří aktuální racionalizační opatření právě na základní schémata s ní spojeného řádu: flexibilizace pracovní doby a pracoviště stírá hranice mezi prací a ne-prací. Mikroelektronika umožňuje novým způsobem propojit jednotlivá oddělení, podniky a konzumenty bez ohledu na sektory produkce. Tím jsou však modernizací „eliminovány“ dosavadní právní a sociální premisy systému zaměstnání: masová nezaměstnanost je v nových formách „*plurální neúplné*“ zaměstnanosti integrována“ do systému zaměstnání – se všemi riziky a šancemi, které jsou s tím spojeny (6. kapitola).

Na jedné straně je v industriální společnosti institucionalizována věda a zároveň s ní i *metodické pochybování*. Na druhé straně je toto pochybování (zprvu) omezeno na vnější sféru, na objekty výzkumu, zatímco základy a důsledky vědecké práce zůstávají proti vnitřně rozněcovanému skepticismu chráněny. Takto rozdělené pochybování je pro účely profesionalizace stejně nutné jako je vzhledem k nedělitelnému podezření z omylnosti labilní: vědecko-technický vývoj prochází ve své kontinuitě zlomem ve vnitřních i vnějších vztazích. Pochybování se rozšiřuje na základy a rizika vědecké práce – důsledkem je, že odvolávání se na vědu je současně *zobecněno a demystifikováno* (7. kapitola).

Na jedné straně jsou industriální společnosti realizovány požadavky a formy *parlamentní demokracie*. Na druhé straně je okruh platnosti těchto principů *oklešťován*. Subpolitický inovační proces „pokroku“ zůstává v kompetenci ekonomiky, vědy a techno-

logie, pro které demokratické samozřejmosti prostě ztrácejí svou platnost. To se stává v kontinuitě modernizačních procesů problematickým všude tam, kde – vzhledem k umocněným a riskantním produkčním silám – přejala při utváření společnosti vedoucí roli místo politiky subpolitika (8. kapitola).

Jinými slovy, do projektu industriální společnosti jsou rozmanitým způsobem – například ve spojitosti se schematicou „tříd“, „nukleární rodiny“, „práce v povolání“ a s pojmáním „vědy“, „pokroku“ a „demokracie“ – zabudovány prvky *tradicionality inherentní industriálnímu systému*, jejíž základy se v procesech reflexivní modernizace rozpadají a jsou eliminovány. Ať to zní jakkoli podivně, dobové iritace, jež jsou tím vyvolávány, jsou veskrze výsledkem *úspěchu* modernizačních procesů, které nyní už neprobíhají v liniích a kategoriích industriální společnosti, nýbrž *proti* nim. Prožíváme změnu základů změny. Možnost myslet něco takového ovšem předpokládá, že obraz industriální společnosti bude zrevidován. Ta je ve svém základě společností *polo-moderní* a *antimoderna*, která je v ní zabudována, není ničím starým či tradičním, nýbrž *konstruktem a produktem industriální společnosti*. Strukturální obraz industriální společnosti se zakládá na *rozporu* mezi univerzálním obsahem moderny a funkční strukturou jejích institucí, v nichž se tento obsah může realizovat jen *partikulárně* a *selektivně*. To však znamená, že *industriální společnost se při své seberealizaci sama destabilizuje*. Kontinuita se stává „příčinou“ přelomu. Lidé jsou *osvobozováni* od životních forem a jistot industriální epochy moderny – podobně jako byli v době reformace „propuštěni“ ze světské náruče církve do společnosti. Otřesy, které to vyvolává, tvoří druhou stránku rizikové společnosti. Systém souřadnic, do něhož jsou zasazeny život a myšlení industriální moderny – osy, jež tvoří rodina a povolání, víra ve vědu a pokrok –, se začíná otřásat a vzniká nový přísvit šancí a rizik – vyvstávají vlastní kontury rizikové společnosti. Je možné mluvit o šancích? V rizikové společnosti jsou i principy moderny obžalovávány pro svou polovičatost v industriální společnosti.

Tato kniha odráží rozmanitým způsobem proces odhalování a učení se, jímž prošel její autor. Na konci každé kapitoly jsem byl

moudřejší než na jejím začátku. Pociťoval jsem silné pokušení celou knihu počínaje jejím závěrem znovu promyslet a přepsat. Nechyběl na to jen čas. Bylo by opět vzniklo jen nové přechodné stadium. To znovu podtrhuje procesuální povahu argumentace, což v žádném případě nemá být chápáno jako bianko šek pro možné námitky. Čtenáři to poskytuje výhodu, že může jednotlivé kapitoly číst i odděleně nebo v jiném pořadí a promýšlet je s ohledem na vědomou výzvu ke spolupráci, diskusi a dalšímu pokračování.

Snad každý, kdo je mi blízký, byl v některém okamžiku konfrontován s rozsáhlými předběžnými podobami tohoto textu a s prosbou o komentář. A leckdo i se stále znovu se vynořujícími variantami, ne vždy k vlastní radosti. Všechno do textu vplynulo. Tuto spolupráci, na které se podíleli především mladí vědci z mého pracovního okruhu, není možné ani v textu, ani v této předmluvě přiměřeně ocenit. Stala se pro mne neskonale povzbuzující zkušeností. Některé části knihy jsou přímo plagiátem osobních rozhovorů a společných prožitků. Bez možnosti uvést všechna jména chci poděkovat Elizabeth Beckové-Gernsheimové za naši nekaždodennost v každodennosti, za společně prožívané ideje a za ničím neovlivnitelný nedostatek respektu, Marii Rerrichové za četné myšlenkové podněty a rozhovory a za komplikované zpracovávání materiálů, Renatě Schützové za její nebesky nakažlivou filosofickou zvědavost a za inspirující vize, Wolfgangu Bonssovi za přínosné diskuse téměř ke všem částem textu, Peteru Bergerovi za písemné zaznamenání jeho užitečných námitek, Christophu Lauovi za spolupromýšlení a upřesnění argumentací, Hermannu Stumpfovi a Peteru Soppovi za množství poukazů a za nápadité zajišťování literatury a empirického materiálu, Angelice Schachtové a Gerlindě Müllerové za spolehlivost a přemýšlivé úsilí při psaní textu.

Skvělým kolegiálním povzbuzováním mi také pomohli Karl Martin Bolte, Heinz Hartmann a Leopold Rosenmayr. Opakování a falešné obrazy, které text ještě nyní obsahuje, jsou jen zřejmým záměrným nedokonalostí.

Kdo má dojem, že tu a tam rozpoznává mezi řádky třpyt jezerní hladiny, nemýlí se. Rozsáhlé části textu byly napsány v přírodě,

na pahorku nad Starnberským jezerem a za jeho živé účasti. Nejedn komentář světla, větru a mraků byl ihned zapracován. Za toto nezvyklé pracoviště – obdařené většinou zářící oblohou – vděčím pohostinné péči paní Ruhdorferové a celé její rodiny, která udržovala i pasoucí se zvířata a hrající si děti v nezbytné vzdálenosti.

Nadace Volkswagenwerk mi udělením akademického stipendia poskytla volný čas, bez něhož bych pravděpodobně nikdy nepodstoupil dobrodružství této argumentace. Moji bamberští kolegové Peter Gross a Laszlo Vaskovics vyslovili souhlas s přesunutím jejich volného badatelského semestru v můj prospěch. Všem upřímně děkuji – aniž bych jim chtěl jakkoli přičítat spoluvinu na svých omylech a přepjatých závěrech. Zvláštní dík patří také těm, kdo nerušili můj klid a snášeli moje mlčení.

Bamberg – Mnichov, duben 1986

Ulrich Beck

První část

Na vulkánu civilizace: kontury
rizikové společnosti

Kapitola I

O logice rozdělení bohatství a rizika

V pokročilé moderně je společenská produkce *bohatství* systematicky doprovázena produkcí *rizik*. Tomu odpovídá, že problémy a konflikty spojené s rozdělováním ve společnosti nedostatku jsou překryty oněmi problémy a konflikty, které vznikají v souvislosti s produkcí, definováním a rozdělením rizik vytvářených vědou a technikou.

Tento přechod od logiky rozdělení bohatství ve společnosti nedostatku k logice rozdělení rizik v rozvinuté moderně je historicky spojen s (nejméně) dvěma podmínkami. Uskutečňuje se – jak je dnes možné rozpoznat – za prvé tam a v té míře, v jaké je díky dosažené úrovni lidských a technologických výrobních sil a prostřednictvím právních a sociálních státem vytvářených forem zabezpečení a regulací možné snížit a sociálně vyloučit *skutečnou materiální nouzi*. Za druhé závisí tato změna kategorie na tom, že během exponenciálního růstu výrobních sil v procesu modernizace je v dosud nepoznaném rozsahu otevírána cesta rizikům a potenciálům sebeohrožení.*

V míře, v jaké se uplatňují tyto podmínky, je jeden historický typ myšlení a jednání relativizován či překrýván typem jiným. Pojem „industriální či třídní společnost“ (v nejširším smyslu Marxově a Weberově) kroužil kolem otázky, jak může být společ-

---

* *Modernizací* se rozumějí vlny technologické racionalizace a změny v práci a organizaci, je v ní ale také zahrnuto mnoho dalšího: změna sociálních charakteristik a standardních biografií, životních stylů a forem lásky, struktur vlivu a moci, forem politického útlaku a politické participace, způsobů pojmání skutečnosti a norem poznání. Pluh, parní lokomotiva a mikročip jsou v sociálněvědním chápání modernizace očividnými indikátory mnohem hlouběji zasahujícího a celou sociální strukturu postihujícího a přetvářejícího procesu, během něhož se posléze mění *zdroje jistoty*, z nichž čerpá život (Koselleck, 1977, Lepsius, 1977, Eisenstadt, 1979). Obvykle se činí rozdíl mezi modernizací a industrializací. Kvůli jazykovému zjednodušení zde většinou hovoříme o „modernizaci“ ve smyslu nadřazeného pojmu.

čensky vyprodukované bohatství rozděleno sociálně nerovným a zároveň „legitimním“ způsobem. To se částečně prolíná s novým *paradigmatem rizikové společnosti*, které ve svém základě spočívá na řešení podobného, ale přesto zcela odlišného problému. Jak je možné zabránit rizikům a ohrožením systematicky spoluprodukovaným v pokročilém procesu modernizace, jak je lze bagatelizovat, dramatizovat či usměrnit a jak mohou být tam, kde už jednou v podobě „latentních vedlejších účinků“ spatřila světlo světa, limitována a rozptýlena tak, aby ani nebránila modernizačnímu procesu, ani nepřekročila hranice (ekologicky, medicínsky, psychologicky, sociálně) „přípustného“?

Nejde tedy už – nebo ne už výlučně – o zužitkování přírody, o osvobození člověka od tradičních tlaků, nýbrž také a v podstatné míře o problémy vyplývající z technicko-ekonomického vývoje samého. Proces modernizace se stává „*reflexivním*“, stává se sám sobě tématem a problémem. Otázky vývoje a nasazení technologií (v oblasti přírody, společnosti a osobnosti) jsou překrývány otázkami politického a vědeckého „zvládání“ – řízení, odhalování, integrování, obcházení, zastírání – rizik aktuálně nebo potenciálně uplatnitelných technologií se zřetelem k relevantním horizontům, které je třeba zvlášť definovat. Zároveň s riziky sílí i přísliby bezpečnosti a musí být tváří v tvář bdělé a kritické veřejnosti stále znovu stvrzovány kosmetickými nebo skutečnými zásahy do technicko-ekonomického vývoje.

Obě „paradigmata“ sociální nerovnosti jsou systematicky spojována s určitými etapami procesu modernizace. Rozdělování společensky vyprodukovaného bohatství a konflikty s ním spojené stojí v popředí zájmu tak dlouho, dokud je myšlení a jednání lidí v určitých zemích a společnostech (dnes ve velkých částech takzvaného třetího světa) ovládáno očividnou materiální nouzí, „diktaturou nedostatku“. V podmínkách společnosti nedostatku se proces modernizace uskutečňuje a je veden požadavkem otevřít klíčem vědecko-technického rozvoje brány ke skrytým zdrojům společenského bohatství. Tyto přísliby osvobození od nezaviněné chudoby a závislosti tvoří základ jednání, myšlení a bádání v kategoriích sociální nerovnosti, a to od třídní společnosti přes společnost sociálních vrstev až po společnost individu-

alizovanou. V západních, vysoce rozvinutých, bohatých státech blahobytu dochází k dvojímu procesu: na jedné straně ztrácí boj o „denní chléb“ – ve srovnání s materiálním zaopatřením existujícím až do první poloviny dvacátého století a s hladem ohrožovaným třetím světem – onu naléhavost ústředního problému zatlačujícího vše ostatní do pozadí. Na místo hladu nastupují u mnoha lidí „problémy“ spojené s „tlustým břichem“ (k problému „nové chudoby“ viz s. 142n.). Proces modernizace tak přichází o svoji dosavadní legitimizační základnu, již představoval boj proti evidentnímu nedostatku, v jehož jménu byli lidé připraveni přijmout i tak mnohé (ne už zcela) neviděné vedlejší důsledky.

Souběžně se šíří vědomí, že zdroje bohatství jsou „znečištěny“ narůstajícím „ohrožením vedlejšími důsledky“. Není to v žádném případě nic nového, při úsilí o překonání bídy to však dlouho zůstávalo nezpozorováno. Tato temná stránka nabývá nadto na významu neúměrným rozvojem výrobních sil. V procesu modernizace jsou ve stále větší míře uvolňovány i *destruktivní* síly, před nimiž zůstává lidská představivost bezradně stát. Oba zdroje živí stále sílící kritiku modernizace, která halasně a v konfliktním duchu určuje veřejné diskuse.

Z hlediska systematické argumentace se v kontinuitě modernizačních procesů začínají dříve či později prolínat sociální situace a konflikty společnosti „rozdělující bohatství“ a společnosti „rozdělující rizika“. Ve Spolkové republice stojíme nejpozději od sedmdesátých let na počátku tohoto přechodu – tak zní moje teze. To znamená, že se zde překrývají oba druhy témat a konfliktů. Nežijeme *zatím ještě* v rizikové společnosti, ale nežijeme také *už jen* v konfliktech spojených s rozdělováním ve společnostech nedostatku. V míře, v jaké se tento přechod uskutečňuje, dochází také skutečně ke společenské změně, která přesahuje dosavadní kategorie a cesty myšlení a jednání.

Má pojem rizika onen sociohistorický význam, jaký se mu zde přikládá? Nejde snad jen o prapůvodní fenomén lidského jednání? Nejsou rizika právě znakem epochy industriální společnosti, vůči níž zde mají být vymezena? Zajisté, rizika nejsou vynálezem novověku. Ten, kdo se – jako Kolumbus – vydal na cestu, aby ob-

jevil nové země a kontinenty, na sebe bral „rizika“. Byla to však rizika *osobní*, nešlo o situace globálního ohrožení, jaké vznikají pro celé lidstvo nukleárním štěpením nebo skladováním radioaktivního odpadu. Slovo „riziko“ mělo v oné epoše příděch odvahy a dobrodružství, a ne možného sebezničení života na zemi.

I lesy již umírají řadu století – nejprve přeměnou v pole, později bezohledným mýcením. Dnes však odumírají *globálně*, a sice jako *implicitní* důsledek industrializace – se zcela jinými sociálními a politickými dopady. Jsou tím postiženy např. také a právě země s bohatými lesy (jako Norsko a Švédsko), které téměř nemají průmyslová odvětví intenzivně produkující škodlivé látky, musí ale umírajícími lesy, rostlinami a zvířecími druhy platit účty za produkci škodlivých látek v jiných vysoce industrializovaných zemích.

Vypravuje se, že námořníci, kteří v devatenáctém století spadli do Temže, neutronuli, ale zadusili se páchnoucími výpary a jedovatými parami této londýnské stoky. Také chůze úzkými uličkami středověkého města byla asi pro nos tvrdým trestem. „Všude se hromadí výkaly, v alejích, u závor, v drožkách... Fasády pařížských domů jsou rozleptány močí... Společensky organizovaná zácpa hrozí, že vtáhne celou Paříž do procesu hnilobného rozkladu.“ (A. Corbin, 1984, s. 41n.) Je nicméně očividné, že tehdejší podoby ohrožení dráždily na rozdíl od podob dnešních nos nebo oči, že se tedy daly vnímat smysly, zatímco dnešní civilizační rizika se příznačně vnímání vymykají a jejich domovem je spíše sféra chemicko-fyzikálních vzorců (např. toxické substance v potravinách, atomové ohrožení). S tím přímo souvisí i další rozdíl. Tehdy mohlo být ohrožení připsáno *nedostatečnému* vybavení hygienickou technologií. Dnes je jeho základem průmyslová *nad*-produkce. Dnešní rizika a ohrožení se tedy od vnějškově často podobných rizik a ohrožení středověkých podstatně liší *globálním rozměrem* ohrožení (člověk, zvíře, rostlina) a jeho *moderními* příčinami. Jsou to *rizika modernizace*. Jsou *souhrnným produktem* industriální mašinerie pokroku a při jejím dalším vývoji se *systematicky* vyhrocují.

Je jisté, že rizika industriálního vývoje jsou stejně stará jako tento vývoj sám. Devatenácté století bylo udržováno v napětí zbí-

dačením velkých částí obyvatelstva – „rizikem chudoby“. Tématem racionalizačních procesů a s nimi spojených sociálních konfliktů, forem zabezpečení (a výzkumů) jsou již dlouho „rizika kvalifikace“ a „zdravotní rizika“. Rizika, na která se soustřeďuje další text a která již několik let zneklidňují veřejnost, se nicméně vyznačují novou kvalitou. Formy postižení, ke kterým vedou, nejsou už vázány na místo svého vzniku – na průmyslový podnik. Ohrožují svou povahou *život* na této zemi, a to ve *všech* jeho projevech. Ve srovnání s nimi patří rizika prvotní industrializace, spjatá s povoláním, do jiné epochy. Nebezpečí, jaká představují vysoce rozvinuté výrobní síly chemické a nukleární povahy, ruší ony základy a kategorie, v jejichž rámci jsme až dosud mysleli a jednali – patří k nim prostor a čas, práce a volný čas, podnik a národní stát, a dokonce i hranice mezi vojenskými bloky a kontinenty.

Těžištěm těchto úvah je sociální architektura a politická dynamika takových potenciálů civilizačního sebeohrožení. Argumentaci lze předběžně načrtnout v podobě *pěti* tezí:

- (1) Rizika, která jsou vytvářena na nejpokročilejším stupni vývoje výrobních sil – v prvním řadě tu mám na mysli radioaktivitu, která naprosto uniká bezprostřednímu lidskému vnímání, ale také škodlivé a toxické substance ve vzduchu, vodě a potravinách a s nimi související krátkodobé a dlouhodobé důsledky pro rostliny, zvířata a lidi –, se podstatně liší od forem bohatství. Vyvolávají systémově podmíněná, často *ireverzibilní* poškození, zůstávají v zásadě většinou *neviditelná*, vyžadují *kauzální interpretace*, vyjevují se tedy teprve a jedině ve (vědeckém příp. antivědeckém) *vědění* o nich a mohou v něm být měněna, zmenšována či zvětšována, dramatizována nebo bagatelizována, a potud jsou ve zvláštní míře *otevřena procesům sociálního definování*. Média a místa spojená s definováním rizik tak získávají klíčové společenskopolitické postavení.
- (2) Rozdělení a růst rizik vyvolávají *situace sociálního ohrožení*. Ty sice v některých dimenzích vyplývají z nerovné situace tříd a vrstev, vykazují však podstatně odlišnou logiku rozdělení: rizika modernizace zasahují dříve nebo později i ty, kdo je vytvářejí nebo z nich těží. Obsahují v sobě *bumerangový efekt*, který

rozbíjí třídní schéma. Ani bohatí a mocní si před nimi nejsou jisti. A nejde jen o zdravotní ohrožení, ale také o ohrožení legitimizace, majetku a zisku: se sociálním uznáním rizik modernizace jsou spojeny možnosti *ekologického znehodnocení a vyvlastnění*, které se dostávají rozmanitým způsobem a systematicky do rozporu se zájmy motivovanými ziskem a majetkem a pohánějícími proces industrializace. Rizika zároveň vytvářejí *nové mezinárodní nerovnosti*, na jedné straně mezi třetím světem a industriálními státy a na druhé straně mezi industriálními státy samými. Podkopávají strukturu kompetencí národních států. Vzhledem k univerzální a nadnárodní cirkulaci škodlivých látek se život stébla trávy v bavorském lese stává nakonec závislým na uzavření a dodržování mezinárodních dohod.

- (3) Rozšiřování a tržní využívání rizik se nicméně nijak nepříčí logice kapitalistického vývoje, ale naopak ji pozvedá na nový stupeň. Rizika modernizace představují *big business*. Jsou to ony ekonomy hledané nenasytné potřeby. Hlad je možné utišit, potřeby uspokojit. Civilizační rizika jsou však *bezedným sudem potřeb*, nenasytným, nekonečným, sebeprodukujícím. S Luhmannem bychom mohli říci, že riziky se ekonomika stává „autoreferenční“, nezávislou na daném okolí uspokojování lidských potřeb. To však znamená, že industriální společnost vytváří ekonomickou exploataci rizik, která sama vyvolává, situace ohrožení i politický potenciál rizikové společnosti.
- (4) Bohatství je možné *vlastnit*, rizikům je člověk *vystaven*; jsou jakoby civilizačně *připsána*. Řekneme-li to stroze a schematicky: v situacích tříd a vrstev bytí určuje vědomí, zatímco v situacích ohrožení *vědomí určuje bytí*. Vědomí nabývá nového politického významu. Proto musí být politický potenciál rizikové společnosti rozpracováván a analyzován v rámci sociologie a teorie vzniku a šíření *vědění o rizicích*.
- (5) Sociálně uznaná rizika, jak poprvé zřetelně ukazuje příklad diskusí o odumírání lesů, v sobě obsahují zvláštní politickou roznětku: to, co bylo až dosud pokládáno za *nepolitické* – *odstraňování „příčin“ v rámci vlastního procesu industrializace* – *se stává politickým*. Veřejnost a politika náhle zasahují do

intimní sféry podnikového managementu – do plánování produkce, technického vybavení atd. Přitom se názorně ukazuje, oč ve veřejném sporu o definici rizik ve skutečnosti jde: nejen o následné zdravotní problémy postihující přírodu a člověka, nýbrž o *sociální, ekonomické a politické důsledky těchto vedlejších důsledků* – patří k nim hroustící se trhy, znehodnocování kapitálu, byrokratické kontroly podnikového rozhodování, otevírání nových trhů, gigantické náklady, soudní procedury, ztráta tváře. V rizikové společnosti tak menšími či většími skoky vzniká – v souvislosti s poplachem vyvolaným smogem, s únikem toxických látek atd. – *politický potenciál katastrof*. Jejich odvrácení a zvládnutí může zahrnovat *reorganizaci moci a kompetencí*. Riziková společnost je společností *katastrof*. Hrozí v ní nebezpečí, že výjimečný stav se stane stavem normálním.

1. Distribuce škodlivých látek v kontextu přírodních věd a situace sociálního ohrožení

Diskuse o obsahu škodlivých a toxických látek ve vzduchu, vodě a potravinách stejně jako debata o ničivých zásazích do přírody a životního prostředí je zcela obecně nadále vedena výlučně nebo převážně v kategoriích a formulích *přírodních věd*. Zůstává přitom nerozpoznáno, že přírodovědné „formule zbídačení“ mají sociální, kulturní a politický význam. Hrozí proto nebezpečí, že diskuse o životním prostředí vedená v chemicko-biologicko-technických kategoriích bude na člověka pohlížet jen jako na *organickou aparaturu*. Vystavuje se tak ovšem nebezpečí, že se dopustí téže chyby, kterou právem vytýkala onomu dlouho převládajícímu optimismu industriálního pokroku: hrozí jí, že se zúží v diskusi o přírodě *bez člověka*, bez otázky po sociálním a kulturním významu. Právě diskuse posledních desetiletí, během nichž byl opět jednou předestřen a prezentován celý arzenál argumentů kritizujících techniku a průmysl, zůstaly v zásadě *technokratické* a *naturalistické*. Vyčerpávají se výměnou údajů a zaklínáním obsahů škodlivých látek ve vzduchu, vodě a potravinách, poměr-

nými údaji o růstu obyvatelstva, o spotřebě energie, o potřebě potravin a nedostatku surovin atd., a činí to s takovým zápalem a soustředěním, jako by nikdy neexistoval někdo takový jako Max Weber, který očividně mrhal časem, když dokazoval, že bez současného přihlédnutí k sociálním mocenským a rozdělovacím strukturám, byrokratickým aparátům, vládnoucím normám a racionalitám je něco takového nicneříkající nebo nesmyslné, pravděpodobně ale obojí zároveň. Nepozorovaně se vloudilo pojetí, které redukuje modernu na referenční rámec techniky a přírody ve smyslu pachatele a oběti. Tomuto myšlení (a také politickému environmentálnímu hnutí) zůstávají od počátku skryty sociální, politické a kulturní obsahy a důsledky rizik spojených s modernizací.

Ukažme to na příkladu. Rada expertů pro otázky životního prostředí (Rat der Sachverständigen für Umweltfragen) ve svém posudku konstatuje, že „v mateřském mléce je často v povážlivých koncentracích zjišťován betahexachlorcyklohexan, hexachlorbenzol a DDT“ (1985, s. 33). Tyto toxické substance jsou obsaženy v prostředcích na ochranu rostlin, které byly mezitím staženy z oběhu. Jejich původ je nejasný (tamtéž). Na jiném místě čteme, že „zatížení obyvatelstva olovem je v průměru nezávažné“ (s. 35). Co se za tím skrývá? Možná – použijeme-li analogie – následující rozdělení: dva muži mají dvě jablka. Jeden z nich sní obě dvě. V *průměru* tedy každý snědl jedno jablko. Kdybychom tuto výpověď přenesli na rozdělení potravin ve světovém měřítku, znamenala by tedy, že všichni lidé na této zemi jsou „v průměru“ syti. Jde o zcela zřejmý cynismus. Na jedné části země umírají lidé hladem, zatímco na druhé se problémy způsobené nadměrnou výživou staly prvořadým činitelem růstu výdajů. Je ovšem možné, že v aplikaci na škodlivé a toxické látky tato výpověď cynická *není*. Že tedy *průměrné* zatížení *všech* skupin obyvatelstva je také zatížením *skutečným*. Víme to ale? Není předpokladem pro obhajitelnost takového tvrzení vědět, jaké jiné jedy jsou lidé nuceni vdechovat a polykat? Zarážející je ona *samozřejmost*, s jakou se klade otázka „průměru“. Ten, kdo se táže po průměru, vylučuje tím už existenci sociálně nerovných situací ohrožení. Právě o ní ale nemůže nic vědět. Existují možná skupiny

a životní podmínky, pro něž je onen „v průměru nezávažný“ obsah olova aj. *životu nebezpečný*.

Další věta expertizy zní: „Pouze v blízkosti průmyslových emitentů bývají někdy u dětí zjišťovány závažné koncentrace olova.“ Příznačná je nejen skutečnost, že jak v této, tak i v ostatních bilancích z oblasti životního prostředí a škodlivých látek chybí jakákoli sociální diferenciacie. A příznačné je také to, *jak* se diferencuje: z *regionálních* hledisek, pokud jde o zdroje emisí, a podle *věkových* rozdílů – v obou případech jde o kritéria, která jsou zdomácněná v *biologickém* (či obecněji řečeno přírodovědném) myšlení. Nelze to přičítat k tíži grémiím expertů. Jen to věrně odráží obecné vědecké a společenské myšlení ve vztahu k problémům životního prostředí. Ty jsou v široké míře pokládány za záležitost přírody a techniky, ekonomie a medicíny. Podiv přitom vzbuzuje, že industriální zatěžování životního prostředí a ničení přírody s jeho mnohonásobnými dopady na zdraví a společný život lidí, které se objevují teprve ve vysoce rozvinutých společnostech, je charakterizováno *ztrátou sociálního myšlení*. K té se druží groteskní fakt, že tato absence není nikomu – ani samým sociologům – nijak nápadná.

Kladou se otázky a pátrá se po rozdělení škodlivých látek, jedů a zatěžujících substancí obsažených ve vodě, vzduchu, půdě, travinách atd. Výsledky jsou v regionálně diferencované podobě předkládány vyděšené veřejnosti jako mnohobarevné „mapy životního prostředí“. Pokud má být tímto způsobem popsán stav životního prostředí, je tento způsob popisu a zkoumání zřejmě přiměřený. Jestliže jsou z něho ale vyvozovány *důsledky pro lidi*, pak dochází v myšlení tvořícím jeho základ ke *zkratům*. Buď se šmahem podsouvá, že *všichni* lidé – nezávisle na příjmu, vzdělání, povolání a s tím spojených možnostech a zvyklostech v oblasti stravy, bydlení a volného času – jsou ve zkoumaných regionálních centrech výskytu škodlivých látek zatíženi *rovnoměrně* (což by se teprve mělo dokázat). Anebo se lidé a míra jejich postižení nakonec vůbec neberou v úvahu a mluví se právě jen o škodlivých látkách a o jejich rozdělení a účincích na daný region.

Debata o škodlivých látkách vedená v kategoriích přírodních věd se v souladu s tím pohybuje mezi chybným vyvozováním so-

ciálních forem postižení z forem biologických a takovým uvažováním o přírodě a životním prostředí, které nechává stranou selektivní postižení lidí i sociální a kulturní významy, které jsou s tím spojeny. Současně se nebere v úvahu, že *tytéž* škodlivé látky mohou mít v závislosti na věku, pohlaví, stravovacích návycích, druhu práce, informacích, vzdělání atd. pro *různé* lidi zcela *různý* význam.

Obzvlášť závažným problémem je to, že výzkumy, které vycházejí jen z jednotlivých škodlivých substancí, nemohou *nikdy* zjistit koncentraci škodlivých látek v *člověku*. To, co může být z hlediska jednotlivého produktu „nezávažné“, je možná krajně závažné v oné „sběrné nádrži“, jakou se „konečný spotřebitel“, člověk, stal v pokročilém stadiu totálního podřízení se diktátu trhu. Jde tu o *omyl tkvící v kategoriích*: analýza škodlivých látek orientovaná na přírodu a na produkty není s to podat odpověď na otázku závažnosti, alespoň pokud „závažnost“ a „nezávažnost“ má co dělat s lidmi, kteří tyto látky polykají a vdechují (podrobněji k tomu 2. kapitola, 2.). Je známo, že současné užívání několika léků může zrušit nebo umocnit účinek každého z nich. Člověk však (ještě) nežije jen samými léky. Vdechuje také škodlivé látky přítomné ve vzduchu, pije ty, které v sobě obsahuje voda, pojídá je v zelenině atd. Jinými slovy, jednotlivé nezávažnosti se mohou závažným způsobem sčítat. Stávají se tím – jak je to u součtů podle pravidel matematiky obvyklé – vždy méně závažnými?

2. O závislosti rizik modernizace na vědění

Rizika jsou podobně jako bohatství předmětem rozdělování a jedno i druhé vytváří určité situace – situace *ohrožení* a *třídní* situace. V obou případech však jde o zcela jiné statky a o jiné spory při jejich rozdělování. V případě společenského bohatství jde o spotřební statky, o příjmy, šance na vzdělání, majetek atd. jako o něco, čeho je nedostatek a oč je třeba usilovat. Ohrožení jsou naproti tomu *vedlejším* produktem modernizace vyplývajícím z *nadbytku*, *produktem*, *kterému je žádoucí zabránit*. Tato

ohrožení je třeba buď odstranit, anebo popřít a reinterpretovat. Proti pozitivní logice *přivlastnění* stojí *negativní logika eliminující distribuce*, vyhýbání se, popírání, reinterpretace.

Zatímco příjem, vzdělání atd. jsou pro jednotlivce statky, jež může konzumovat a bezprostředně zakoušet, je existence a rozdělení ohrožení a rizik něčím, co je *zásadně zprostředkováno argumentací*. Vlastní vnímání a oko nedokáže často rozpoznat, co poškozuje zdraví, co ničí přírodu, a dokonce i tam, kde je to zdánlivě zcela zřejmé, je vzhledem k sociální konstrukci pro „objektivní“ určení potřebný kvalifikovaný posudek expertů. Mnoho nových rizik (nukleární nebo chemické zamoření, škodlivé látky v potravinách, civilizační choroby) se naprosto vymyká lidské schopnosti bezprostředního vnímání. Do středu pozornosti se ve stále větší míře dostávají ohrožení, která jsou často pro ty, kdo jsou jim vystaveni, neviditelná a nevnímatelná a často se třeba aktivně vůbec neprojeví za jejich života, ale až u jejich potomků; v každém případě jsou to ohrožení, která potřebují „perceptivní orgány“ vědy – *teorie, experimenty, měřicí přístroje* –, *aby se vůbec stala „viditelnými“ a mohla být interpretována jako ohrožení*. Paradigmatem těchto ohrožení jsou účinky radioaktivity vyvolávající genetické změny, které jsou pro postižené jedince nevnímatelné a za nesmírného nervového zatížení je *celá* vydávají – jak ukazuje nehoda reaktoru v Harrisburgu – všanc úsudku, omylům a sporům expertů.

Myšlení spojující to, co je odděleno: předpoklad kauzality

Tato závislost situací civilizačního ohrožení na vědění a jejich neviditelnost ovšem pro jejich pojmové určení nepostačuje; obsahují v sobě i další složky. Výpovědi o ohrožení nelze nikdy zredukovat na pouhé výpovědi o faktech. Konstitutivně obsahují jak *teoretickou*, tak i *normativní* komponentu. Zjištění „závažných koncentrací olova u dětí“ nebo „pesticidních látek v mateřském mléce“ představuje *jako takové* právě tak málo situaci civilizačního ohrožení jako koncentrace nitrátů v řekách nebo obsah kyslíčnicku siričitého ve vzduchu. Musí k němu přistoupit kauzální

interpretace, která prokáže, že jde o produkt industriálního způsobu produkce, o systémový vedlejší důsledek procesů modernizace. U sociálně uznaných rizik jsou tedy předpokládáni aktéři a instance modernizačního procesu se všemi svými dílčími zájmy a závislostmi a jsou uváděni do přímé, na modelu příčiny a účinku založené souvislosti se škodlivými jevy a hrozbami, které jsou od nich sociálně, obsahově, prostorově a časově zcela odděleny. Žena, která v třípokojovém bytě na předměstském mnichovském sídlišti kojí tříměsíčního Martina, je takto v „bezprostředním vztahu“ k chemickému průmyslu vyrábějícímu prostředky na ochranu rostlin, k zemědělcům, kteří jsou direktivami Evropského společenství nuceni k specializované masové produkci, k nadměrnému hnojení atd. V jakém okruhu se může či má pátrat po vedlejších důsledcích zůstává ve značné míře otevřenou otázkou. Dokonce i v tělech antarktických tučňáků byl nedávno prokázán zvýšený obsah DDT.

Tyto příklady ukazují dvě věci: za prvé to, že rizika modernizace se současně projevují jako lokálně specifická a jako *n*especificky *univerzální*; za druhé se ukazuje, jak *nevypočitatelné*, *nepředvídatelné* jsou spletené cesty jejich škodlivého působení. U modernizačních rizik je to, co je od sebe obsahově a věcně, prostorově a časově odděleno, uváděno do kauzálního vztahu a zároveň i do kontextu sociální a právní odpovědnosti. Předpokládané kauzální souvislosti se však – jak víme nejpozději od Huma – zásadně vymykají našemu vnímání. Jsou to teorie. Musí být vždy přiměřeny, podkládány jako pravdivé, musí se v ně věřit. I v tomto smyslu jsou rizika *neviditelná*. Podkládaná kauzalita je vždy více či méně nejistá a provizorní. V tomto smyslu jde i u běžného vědomí o riziku o *teoretické*, a tedy *zvědečtělé* vědomí.

Implicitní etika

Ani toto kauzální spojení toho, co je institucionálně odděleno, však nepostačuje. Prožívaná rizika předpokládají *normativní horizont* ztracené bezpečnosti, zklamané důvěry. Rizika tedy zůstávají i tam, kde se mlčky objevují oděna do čísel a formulí, zásadně

vázána na existující stanovisko jako matematické kondenzace zklamaných představ o životě hodném žití. V tyto matematické formule se opět musí věřit, tj. nelze je jako takové prožít. V tomto smyslu jsou rizika objektivizovanými, negativními obrazy uto-
pií, v nichž je v procesu modernizace uchováváno a znovu oži-
vováno to, co je lidské nebo co z něho zbylo. Navzdory vši nepo-
znatelnosti nemůže být tento normativní horizont, který teprve
umožňuje nahlédnout rizikovost rizika, v poslední rovině nego-
ván zmatematizováním nebo experimentováním. Za všemi objek-
tivizacemi vždy dříve či později vystoupí otázka *akceptace*, a tím
i staronová otázka: *Jak chceme žít?* Co je na člověku oním lid-
ským, na přírodě oním přírodním, které je třeba uchovat? Mlu-
ví-li se stále častěji o „katastrofě“, je to v tomto smyslu nadsa-
zeným, zradikalizovaným, objektivizovaným výrazem toho, že
takový vývoj *není chtěn*.

Tyto staronové otázky – co je člověk? jak se chováme k pří-
rodě? – je možné přesouvat sem a tam mezi každodenním živo-
tem, politikou a vědou. V nejpokročilejším vývojovém stadiu ci-
vilizace zaujímají opět nejpřednější místo na pořadu dne – a také
či případně právě tam, kde se ještě skrývají pod neviditelnou
čapkou matematických formulí a metodologických kontroverzí.
Konstatování rizik je formou, v jaké etika a zároveň s ní i filoso-
fie, kultura a politika znovu vyvstávají v centrech modernizace –
v ekonomice, v přírodních vědách i v technických disciplínách.
Konstatace rizik jsou dosud nerozpoznanou, nerozvinutou sym-
biózou přírodních a duchovních věd, racionality každodenního
života a racionality expertů, zájmu a faktu. Nejsou současně ani
jen jedním, ani jen druhým. Jsou obojím, a to v nové formě. Ne-
mohou už být v duchu specializace izolovány od jednoho či dru-
hého a rozvíjeny a specifikovány na základě standardů vlastní
racionality. Předpokládají součinnost překlenující zákopy disci-
plín, občanských skupin, podniků, administrace a politiky nebo
se mezi nimi rozpadají – což je pravděpodobnější – v protikladné
definice a *boje o definice*.

Podstatný a závažný důsledek tohoto stavu spočívá v tom, že v souvislosti s definicemi rizika se *rozpadá monopol věd na racionalitu*. Vždy existují navzájem si konkurující a konfliktní požadavky, zájmy a hlediska různých aktérů modernizace a jí vystavených skupin, které jsou v definicích rizika násilně spojovány ve smyslu příčiny a účinku, původce a poškozeného. Mnoho vědců přistupuje k práci s celým zápalem a patosem své objektivní racionality a jejich snaha o objektivitu roste jakoby úměrně politickému obsahu definic, které formulují. V samotných základech své práce však zůstávají odkázáni na *sociální*, a tudíž *předem jim zadaná* očekávání a hodnocení: kde a jak lze stanovit hranice mezi zatížením, které je *ještě* přípustné a které *už* přípustné není? Do jaké míry je u předpokládaných měřítek možný kompromis? Má se například připustit možnost ekologické katastrofy, aby mohly být uspokojeny ekonomické zájmy? Co je nutnost, co je *domnělá* nutnost a co je nutnost, kterou je *třeba změnit*?

Racionalitou věd vznášený nárok na *objektivní* stanovení obsahu rizika se permanentně sám oslabuje: za prvé se zakládá na *vrátkých spekulativních předpokladech*: a pohybuje se výlučně v rámci *pravděpodobnostních výpovědí*, jejichž bezpečnostní prognózy nemohou být přísně vzato vyvráceny ani *skutečnými* nehodami. Za druhé, aby bylo vůbec možné smysluplně hovořit o rizicích, je třeba přijmout kritérium *hodnoty*. Konstatování rizika se *zakládá* na matematických *možnostech* a společenských zájmech, a to i přímo tam, kde je prezentováno s technickou jistotou. Když se vědy zabývají civilizačními riziky, opustily už vždy svoji základnu experimentální logiky a vstoupily do polygaminího manželství s ekonomikou, politikou a etikou – nebo s nimi přesněji řečeno žijí v jakémsi „trvalém manželství bez oddacího listu“.

Tato skrytá vnější determinace ve výzkumu rizika se stává problémem přinejmenším tam, kde si vědci stále ještě osobují monopolní nárok na racionalitu. Studie o bezpečnosti reaktorů se omezují na hodnocení určitých *kvantifikovatelných* rizik se zřetelem k *pravděpodobným* nehodám. Dimenzionalita rizika je tedy už

od počátku omezena na *technickou zvládnutelnost*. Pro velké části obyvatelstva a pro odpůrce jaderné energie je naproti tomu ústřední otázkou *katastrofický potenciál* jaderné energie. I když je pravděpodobnost nehody pokládána za jakkoli nepatrnou, je příliš vysoká tam, kde *jediná* nehoda znamená zničení. Dále, ve veřejné diskusi hrají roli určité vlastnosti rizika, jimiž se studie o riziku vůbec nezabývají, jako například další šíření atomových zbraní, rozpor mezi lidským faktorem (omyl, selhání) a bezpečností, dlouhodobý charakter a ireverzibilita přijatých megatechnologických rozhodnutí, která si zahrávají s životem budoucích generací. Jinými slovy, v diskusích o riziku se zřetelně ukazují trhliny a přehrady mezi *vědeckou a sociální* racionalitou ve vztahu k civilizačním potenciálům ohrožení. Nemluví se stejným jazykem. Z jedné strany se kladou otázky, které nejsou druhou stranou vůbec zodpovídaný, a z druhé strany jsou na otázky podávány odpovědi, které se *jako takové* vůbec netýkají podstaty toho, nač se otázky ve skutečnosti tázaly a co vzbuzuje úzkostné pocity.

Vědecká a sociální racionalita se sice rozcházejí, zůstávají však zároveň mnohonásobně propojeny a navzájem na sebe odkázány. Přísně vzato je toto rozlišování dokonce stále méně možné. Vědecké zabývání se riziky industriálního vývoje zůstává na jedné straně odkázáno na sociální očekávání a hodnotové horizonty, zatímco sociální diskuse a vnímání rizik zůstávají na druhé straně odkázány na vědecké argumenty. Výzkum rizik probíhá jakoby ostýchavě ve stopách oné „technofobie“, kterou byl původně povolán utlumit a díky níž se mu mimochodem v posledních letech dostalo netušené materiální podpory. Veřejná kritika a zneklidněnost je v podstatné míře živena dialektikou expertizy a protixpertizy. Bez vědeckých argumentů a jejich antivědecké kritiky zůstává *zbavena ostří* a nemůže navíc často ani vnímat převážně „neviditelný“ předmět a proces, který je zdrojem její kritiky a úzkostí. Pozměníme-li slavnou větu, můžeme říci, že vědecká racionalita zůstává bez sociální racionality *prázdná* a sociální racionalita bez vědecké racionality *slepá*.

Tím nemá být nicméně načrtnut obraz jakési všeobecné harmonie. Právě naopak, jde o nároky racionality, které si rozma-

nitě konkurují a konfliktním způsobem zápasí o uplatnění. Na jedné i na druhé straně se něco jiného dostává do středu pozornosti a něco jiného je pokládáno za variabilní či konstantní. Zatímco na jedné straně se primárně požaduje změna industriální produkce, na druhé straně je primární technologická zvládnutelnost pravděpodobnosti nehod atd.

Rozmanitost definic: stále více rizik

Teoretický obsah a hodnotovou referenci rizik podmiňují další složky: *konfliktní pluralizace civilizačních rizik a rozmanitost jejich definic*. Dochází takřikajíc k nadprodukci rizik, která se zčásti relativizují, zčásti doplňují, zčásti mění své pořadí. Každá zainteresovaná strana se pokouší obhájit tím, že podává určité definice rizik, aby tak odsunula ona rizika, která by se mohla dotknout její vlastní peněženky. Ohrožení půdy, rostlin, vzduchu, vody a zvířat zaujímá v tomto boji všech proti všem o nejrentabilnější definice rizika zvláštní místo, protože dává výraz *obecnému dobru* a hlasům těch, kteří sami žádné hlasy nemají (možná že teprve aktivní a pasivní volební právo pro trávu a dešťovky přivede lidi k rozumu). V případě vztahu rizik k hodnotám a zájmům je tato pluralizace evidentní: rozsah, naléhavost a existence rizik kolísají v závislosti na rozmanitosti hodnotových měřítek a zájmů. Méně zřejmý je už fakt, že tento stav působí na obsahovou interpretaci rizik.

Kauzální řetězec, který se u rizik vytváří mezi aktuálními nebo potenciálními škodlivými účinky a systémem industriální produkce, otevírá téměř nekonečné množství individuálních interpretací. V zásadě je alespoň pokusně možné uvést vše do vztahu se vším, pokud je právě jen zachován základní vzorec – modernizace jakožto příčina, poškození jakožto vedlejší důsledek. Mnohé spojení nebude možné potvrdit. I to, co bylo potvrzeno, se bude muset obhájit proti systematickému a trvalému zpochybňování. Podstatné ovšem je, že i při nedohlédnutelném množství interpretačních možností jsou vždy uváděny do vzájemného vztahu *individuální* podmínky. Vezměme například odumírání lesů.

Pokud byli jako příčiny a viníci bráni v úvahu kůrovci, veverky nebo příslušný lesní úřad, nešlo ještě zdánlivě o „riziko modernizace“, nýbrž o nedbalé lesní hospodářství či o zvířecí žravost.

Zcela jiné spektrum příčin a viníků se otevírá, jakmile je překonána tato typicky lokální chybná diagnóza, kterou musí rizika, mají-li být uznána, vždy nejprve konfliktním způsobem prolomit, a jakmile je odumírání lesů rozpoznáno a uznáno jako důsledek *industrializace*. Teprve tím se odumírání lesů stává dlouhodobým, systémově podmíněným problémem, který se už nedá odstranit na lokální úrovni a vyžaduje *politická* řešení. Jakmile se tato změna hlediska prosadí, existuje opět nekonečně mnoho možností: je tím, čemu vděčíme za tento věčný a poslední podzim – za opadávající listí –, kysličník siřičitý, dusík, fotooxidanty, uhlovodík nebo něco jiného, dnes nám ještě zcela neznámého? Tyto chemické vzorce jsou jen zdánlivými viníky. Za nimi stojí firmy, průmyslová odvětví, ekonomická, vědecká a profesní uskupení, jež se ocitají v palbě veřejné kritiky. Neboť každá sociálně uznaná „příčina“ a zároveň s ní i systém jednání, v němž vzniká, se stává předmětem masivního, změnu požadujícího tlaku. I když se to muto veřejnému tlaku odolává, odbyt klesá, trhy se hrouť a „důvěra“ zákazníků musí být znovu získávána a upevňována rozsáhlými a nákladnými reklamními kampaněmi. Je snad hlavním „znečišťovatelem národa“, a tedy skutečným „vrahem lesa“ auto? Nebo je konečně třeba zabudovat do uhelných elektráren vysoce kvalitní a nejnovější technické úrovni odpovídající zařízení na odsiřování a neutralizaci dusíku? Anebo to snad nebude nic platné, protože škodlivé látky přinášející smrt lesu jsou nám bez dopravních nákladů dodávány nejrůznějšími větry „zdarma do domu“ z továrních komínů a výfukových rour sousedních zemí?

Všude, kam dopadne světlo reflektoru pátrajícího po příčinách, propuká takříkajíc požár a narychlo svolaná a nuzně vybavená „požární stráž argumentace“ musí mocným proudem protiinterpretace uhasit a zachránit, co se dá. Ten, kdo se náhle ocitne na veřejném pranýři za produkci rizika, vyvrací pomocí v podnicích postupně institucionalizované „antivědy“ všemožným způsobem argumenty, které ho přivedly na pranýř, a poukazuje na jiné příčiny, a tedy na jiné původce. Obraz se komplikuje.

Ústřední význam získává přístup k médiím. Ve světě průmyslu roste nejistota: nikdo neví, koho příště stihne kletba ekologické morálky. Podmínkou obchodního úspěchu se stávají dobré argumenty nebo alespoň takové argumenty, které lze veřejně prosadit. V podnicích dostávají šanci pracovníci pověření stykem s veřejností, „řemeslníci argumentace“.

Kauzální řetězce a koloběhy vznikajících poškození: myšlenka systému

Ještě jednou je třeba výslovně říci: všechny tyto účinky nastupují zcela nezávisle na tom, jak udržitelné se z potenciálního vědeckého hlediska jeví podkládané kauzální interpretace. Názory na to se také v rámci jednotlivých věd a disciplín většinou značně rozcházejí. *Sociální působení definic rizika tedy nezávisí na jejich vědecké udržitelnosti.*

Tato rozmanitost interpretací má ovšem také svůj zdroj v samé logice modernizačních rizik. Projevuje se zde nakonec snaha uvést účinky vzniklých poškození do vztahu k individuálním faktorům v komplexním systému industriální produkce, které ovšem lze jen stěží izolovat. Systémová interdependence vysoce specializovaných modernizačních aktérů v ekonomice, zemědělství, právu a politice odpovídá absenci individuálních příčin a odpovědností, které by bylo možné izolovat: zamořuje zemědělství půdu, nebo jsou zemědělci jen nejslabším článkem v koloběhu vznikajících poškození? Jsou snad jen nesamostatným a podřízeným odbytištěm pro chemický průmysl vyrábějící krmiva a umělá hnojiva a bylo by snad třeba provést opatření směřující k preventivní dekontaminaci půd právě zde? Úřady mohly však již dávno prodej toxických látek zakázat nebo drasticky omezit. Nic takového však nečiní. Naopak neustále vystavují s podporou vědy výsadní listy pro „nezávaznou“ produkci toxických látek, která nás všechny ve stále větší míře zasahuje. Zůstává tedy horký brambor v džungli úřadů, vědy a politiky? Ty však nakonec půdu neobdělávají. Je tedy přece jen v rukou rolníků? Ti však byli v Evropském společenství zahrnuti do úzkých a chtějí-li ekonomicky

přežít, musí se uchýlovat k nadprodukci založené na intenzivním využívání umělých hnojiv...

Jinými slovy, vysoce diferencované dělbě práce odpovídá obecná komplicita a té zas odpovídá obecná ztráta odpovědnosti. Každý je zároveň příčinou i účinkem, a tím *ne*-příčinou. Příčiny se rozplývají v obecné zaměnitelnosti aktérů a podmínek, reakcí a protireakcí. To zajišťuje myšlenke systému sociální evidenci a popularitu.

Názorně se na tom ukazuje, v čem spočívá biografický význam myšlenky systému: *člověk může něco dělat a pokračovat v tom, aniž za to musí osobně odpovídat*. Jedná takříkajíc ve vlastní nepřítomnosti. Jedná fyzicky, aniž jedná morálně a politicky. Onen zobecněný druhý – systém – jedná v nás a skrze nás: to je otrocká morálka civilizace, v níž se společensky i osobně jedná tak, jako bychom byli podřízeni jakémusi přírodnímu osudu, „gravitačnímu zákonu“ systému. Takto se hraje tváří v tvář hrozící ekologické katastrofě „černý Petr“.

Obsah rizika: událost, která ještě nenastala, jako aktivizující impuls k jednání

Rizika se ovšem nevyčerpávají důsledky a případy poškození, k nimž už došlo. V rizicích se dostávají bytostně ke slovu komponenty *budoucnosti*. Jejich význam se zčásti zakládá na tom, že jsou do budoucnosti promítány případy poškození předvídatelné v přítomnosti, zčásti na obecné ztrátě důvěry nebo na předpokládaných „činitelích zesilujících riziko“. Rizika mají tedy bytostně co činit s předvídaním, s ničivými jevy, k nimž dosud nedošlo, které však hrozí a které jsou ovšem právě v tomto významu už dnes reálné. Uvedme příklad z expertizy posuzující životní prostředí: rada expertů v již citovaném posudku poukazuje na to, že vysoké koncentrace dusičnanů v dusíkatých hnojivech dosud téměř nebo vůbec nepronikly do hlubších podzemních vod, z nichž čerpáme pitnou vodu. Ve vysokém stupni jsou odbourávány ve spodní půdě. Nevíme však, jak se to děje a jak dlouho tomu tak ještě bude. Máme dobré důvody předpokládat, že filtrační půso-

bení této ochranné vrstvy nelze bez výhrad projektovat i do budoucnosti. „Je třeba se obávat, že dnešní vymývání dusičnanů dosáhne po letech nebo desetiletích, s opožděním odpovídajícím době průtoku, i hlubších vrstev spodní vody.“ (s. 29). Jinými slovy, časovaná bomba tiká. V tomto smyslu znamenají rizika budoucnost, jíž je třeba zabránit.

V protikladu k bohatství, jehož existence je hmatatelná a evidentní, mají v sobě rizika něco *ireálného*. V základním smyslu jsou zároveň *skutečná i neskutečná*. Na jedné straně existuje řada ohrožení a ničivých jevů, které jsou už dnes reálné: znečištěné a umírající vodní plochy, zničené lesy, nové druhy nemocí atd. Na druhé straně tkví skutečná sociální síla argumentu rizika právě v *ohroženích promítnutých do budoucnosti*. V tomto smyslu jsou to rizika, která tam, kde nastávají, znamenají ničivé dopady takového rozměru, že jakékoli jednání ex post se stává prakticky nemožným, která tedy jako něco, co tušíme, jako budoucí ohrožení, jako prognóza mají a získávají v preventivním obratu praktickou relevanci pro jednání. Vědomí rizika nemá své těžiště v přítomnosti, nýbrž v *budoucnosti*. V rizikové společnosti ztrácí minulost svoji determinující moc nad přítomností. Na její místo nastupuje jako „příčina“ přítomných prožitků a dnešního jednání budoucnost, a tudíž něco neexistujícího, vykonstruovaného, fiktivního. Stáváme se dnes aktivními, abychom zabránili problémům nebo krizím zítřka či pozítřka, abychom je zmírnili a preventivně jim předešli – nebo abychom právě nic takového neučinili. Svízelné situace na trhu práce „prognózované“ modelovými kalkuly bezprostředně působí na chování v oblasti vzdělání; předjímaná hrozící nezaměstnanost je podstatnou determinantou přítomné životní situace a životního rozpoložení; prognózovaná devastace životního prostředí a atomová hrozba vyvolávají neklid ve společnosti a jsou s to přivést velké části mladé generace do ulic. Při konfrontaci s budoucností máme tedy co činit s „projektovanou proměnnou“, s „projektovanou příčinou“ přítomného (osobního nebo politického) chování; jejich relevance a význam se zvyšují úměrně k jejich nekalkulovatelnosti a k hrozbě, kterou v sobě obsahují, a projektovat je musíme proto, abychom mohli určit a zorganizovat své přítomné jednání.

Legitimizace: „latentní vedlejší účinky“

To ovšem předpokládá, že rizika úspěšně prošla procesem sociálního uznání. Zpočátku však představují statky, jimž je třeba se vyhnout, a až do odvolání se podsouvá jejich neexistence – podle motta „*in dubio pro prokrok*“, což znamená „*in dubio pro odvrácení zraku*“. Zároveň je s tím spojen způsob legitimizace, který se zřetelně odlišuje od legitimizace nerovného rozdělení společenského bohatství. Rizika mohou být totiž legitimizována tím, že jejich produkce nebyla *ani viděna, ani chtěna*. Situace ohrožení musí tedy ve scientizované civilizaci prolomit tendenci k tabuizaci, která je obklopuje, a musí „se vědecky zrodit“. To se převážně děje tak, že získávají status „latentního vedlejšího důsledku“, který zároveň připouští a legitimizuje skutečnost ohrožení. Tomu, co nebylo viděno, se také nedalo zabránit; bylo to spoluvyprodukováno s nejlepšími úmysly, je to nechtěné problémové dítě, o jehož akceptaci je nyní třeba dodatečně rozhodnout. Myšlenkové schéma „latentního vedlejšího důsledku“ tedy představuje jakýsi průvodní list, *přírozený civilizační osud*, který zároveň přiznává, selektivně rozděluje a ospravedlňuje nežádoucí důsledky.

3. Třídně podmíněná rizika

Druh, model a prostředky rozdělování rizik se systémově liší od druhů, modelů a prostředků rozdělování bohatství. To nevyplývá, že mnohá rizika jsou rozdělována se *specifickým* zřetelem k vrstvám nebo třídám. V tomto smyslu existují široké zóny, v nichž se třídní a riziková společnost navzájem překrývají. Dějiny rozdělování rizika ukazují, že rizika podobně jako bohatství zachovávají třídní schéma – jenomže v převrácené podobě: bohatství se shromažďuje nahoře, rizika dole. Potud se zdá, že rizika třídní společnost *upevňují*, že ji neruší. K nedostatku zaopatření se druží nedostatek bezpečnosti a nadbytek rizik, jimž by se bylo třeba vyhnout. Bohatí (vzhledem k příjmům, moci a vzdělání) si mohou bezpečnost a svobodu od rizika *vykoupit*. Tento „zákon“

třídně podmíněného rozdělení rizik a zároveň i zostřování třídních antagonismů v důsledku koncentrace rizik u chudých a slabých dlouho platil a i dnes ještě platí pro některé ústřední dimenze rizika: riziko nezaměstnanosti je u nekvalifikovaných osob značně vyšší než u pracovníků s vysokou kvalifikací. Rizika spojená se zatížením, radiací a intoxikací při práci v odpovídajících průmyslových podnicích jsou se zřetelem ke specifickým profesím rozdělena nerovným způsobem. Zejména laciné a v blízkosti center průmyslové produkce situované obytné oblasti pro skupiny obyvatelstva s nízkými příjmy jsou trvale zatíženy různými škodlivými látkami obsaženými ve vzduchu, vodě a půdě. Hrozbou, kterou představuje ztráta příjmu, tu přitom může být vynucena vyšší tolerance.

Není to ale jen toto působení sociálních filtrů a umocňujících mechanismů, které vede k třídně podmíněným formám postižení. I možnosti a schopnosti vyrovnat se s rizikovými situacemi, vyhnout se jim nebo je kompenzovat, jsou zřejmě vzhledem k různým příjmovým a vzdělanostním vrstvám rozděleny nestejně: ten, kdo disponuje nutným dlouhodobým finančním zajištěním, se může pokusit rizikům uniknout volbou bydliště a vybavením bytu (nebo tím, že si pořídí ještě druhý byt, že má možnost prázdninových pobytů atd.). Totéž platí o výživě, o vzdělání a o odpovídajícím chování ve vztahu ke stravě a k informacím. Dostačtěně naplněná peněženka dovoluje pohodlně konzumovat vejce „šťastných slepic“ a listy „šťastných salátů“. Vzdělání a citlivý vztah k informacím otevírají nové možnosti, jak se vyrovnat s riziky a jak se jim vyhnout. Lze se vyhýbat určitým potravinám (například játrům starých dobytčat obsahujícím vysoký stupeň olova) a pomocí informovaných stravovacích technik obměňovat týdenní jídelníček tak, že těžké kovy v rybách ze Severního moře jsou rozpouštěny, doplňovány, neutralizovány (či nakonec spíše posilovány?) toxickými substancemi ve vepřovém mase a v čaji. Vaření a příprava jídla se stávají jakousi *implicitní potravinovou chemií*, jakousi kuchyní jedů, která má minimalizovat škodlivé účinky; je přitom již zapotřebí rozsáhlých znalostí, aby se pomocí „vyživovací technologie“ alespoň trochu soukromně čelilo nadprodukcí škodlivých a toxických látek v chemii a v země-

dělství. Nicméně je velmi pravděpodobné, že v reakci na tiskové a televizní zprávy o intoxikacích se dospěje k „antichemickým“ vyživovacím a životním návykům specifikovaným podle sociálních vrstev. Tato každodenní „antichemie“ (dodávaná často spotřebitelům jako patričně zabalená odnož chemického průmyslu) převrátí (a už převrátila) ve vzdělaných, „významu výživy si vědomých“ vrstvách s dobrými příjmy všechny oblasti jejich zaopatření – od stravy až po bydlení, od nemoci až po chování ve volném čase. Dal by se z toho vyvodit obecný závěr, že právě díky tomuto reflektovanému a finančně dobře zajištěnému vyrovnávání se s riziky se na nové úrovni upevňují staré sociální nerovnosti. Neproniká se tím však přímo k jádru logiky, na níž se zakládá rozdělení rizik.

Úměrně zostřování rizikových situací postupně mizí privátní únikové cesty a možnosti kompenzace, přičemž jsou současně propagovány. Stupňování rizik, nemožnost vyhnout se jim, politická abstinence a propagace a prodej privátních možností vyhnout se rizikům se navzájem *podmiňují*. U *některých* potravin může toto privátní kličkování ještě pomoci, ale už v zásobování vodou závisejí všechny sociální vrstvy na stejném potrubí; a nejpozději při pohledu na „skelety lesů“ v prostředí „venkovské idylly“ vzdálené jakémukoli průmyslu se jasně ukazuje, že i pokud jde o toxické substance ve vzduchu, který všichni dýcháme, veškeré třídně podmíněné hranice padají. Jedinou skutečně efektivní ochranou by za těchto okolností mohlo snad být, kdybychom *nejedli, nepili, nedýchali*. I to však pomáhá jen s výhradami. Vždyť přece víme, co se děje s kameny – a s mrtvolami pod zemí.

4. Globalizace civilizačních rizik

V rámci jediné formule je možné říci: *nouze je hierarchická, smog je demokratický*. Šíření modernizačních rizik – ohrožení přírody, zdraví, výživy atd. – relativizuje sociální rozdíly a hranice. Z tohoto faktu jsou neustále vyvozovány značně rozdílné důsledky. Rizika však v rámci svého dosahu a mezi těmi, kdo jsou jim vystaveni, *objektivně* působí *vyrovnávajícím* způsobem. Právě v tom

tkví jejich nová politická síla. V tomto smyslu *nej*sou rizikové společnosti společnostmi třídními; situace ohrožení, které jsou jim vlastní, nelze chápat jako situace třídní a konflikty, k nimž v nich dochází, *nej*sou konflikty třídními.

Ještě zřetelněji se to ukazuje, máme-li na zřeteli zvláštní podobu, zvláštní model rozdělení modernizačních rizik, která projevují *imanentní tendenci ke globalizaci*. Industriální produkce je doprovázena univerzalizací forem ohrožení, nezávisle na místě jejich vzniku: potravinové řetězce spojují na této zemi prakticky každého s každým. Neberou ohled na hranice. Stupeň kyselosti vzduchu nenahlodává jen sochy a umělecké poklady, nýbrž už dávno rozložil i moderní celní závory. I v Kanadě jsou jezera znečištěna kyselými dešti, i v nejsevernějších částech Skandinávie odumírají lesy.

Tato tendence ke globalizaci s sebou nese formy vystavenosti riziku, které *nej*sou ve své obecnosti nijak specifické. Tam, kde se v možná ohrožení proměňuje vše, tam už takřikajíc nic není nebezpečné. Kde už není úniku, nechce se na to nakonec ani myslet. Apokalyptický fatalismus ekologů dovoluje kyvadlu privátních i politických nálad, aby se vychylovalo *jakýmkoli* směrem. Jednání už beztak nepomůže. Je snad možné problém všudypřítomných pesticidů vyřešit pomocí (in)sektu?

Bumerangový efekt

V globalizaci je obsažen model rozdělování rizik, který je od ní nicméně třeba zřetelně odlišit a který v sobě skrývá silný, politicky výbušný náboj: rizika dopadají dříve či později i na ty, kdo je produkují nebo kdo z nich těží. Šířící se rizika vykazují v sociálním ohledu *bumerangový efekt*: ani bohatí a mocní si před nimi *nej*sou jisti. Někdejší „latentní vedlejší účinky“ dopadají zpět na centra jejich produkce. Aktéři procesu modernizace se sami výrazně a velmi konkrétně ocitají ve víru nebezpečí, která vyvolávají a z nichž těží. Může to nabýt rozmanitých forem.

Uvedme opět jako příklad zemědělství. Spotřeba umělých hnojiv vzrostla mezi roky 1951 a 1983 ze 143 na 378 kilogramů na

hektar, spotřeba zemědělských chemikálií ve Spolkové republice stoupla mezi roky 1975 a 1983 z 25 000 na 35 000 tun. Hektarové výnosy se rovněž zvýšily, ale v žádném případě ne tak rychle jako spotřeba hnojiv a pesticidů. U obilí se zdvojnásobily a u brambor se zvýšily o 20 procent. Neúměrně *nízký* růst výnosů v poměru k množství použitých hnojiv a chemikálií kontrastuje s neúměrně *vysokým* nárůstem škod napáchaných na přírodě, pro rolníky samy dobře viditelných a bolestných: výrazným ukazatelem tohoto znepokojujícího vývoje je značný úbytek divoce rostoucích druhů rostlin a volně žijících zvířecích druhů. „Červené seznamy (knihy)“, které jako oficiální „úmrtní oznámení“ protokolují toto existenční ohrožení, jsou stále delší. „Je ohroženo 519 ze 680 rostlinných druhů vyskytujících se na pastvinách. Drasticky klesají stavy ptáčích druhů vázaných na louky, např. čápů bílých, kolih či bramborníčků; v Bavorsku se např. snaží zachránit zbývající stavy ‚programem ochrany lučního ptactva‘... Mezi zvířaty jsou ohroženi ptáci hnízdící na zemi, zvířata na vrcholu potravního řetězce, jako dravci, sovy a vážky, a rovněž druhy specializované na stále méně dostupnou potravu, např. na velký hmyz nebo na nektar květů přístupný po celé vegetační období.“ (tamtéž, s. 20) Někdejší „neviděné vedlejší účinky“ se tedy stávají hlavními viditelnými účinky ohrožujícími i sama centra produkce, v nichž mají svůj původ. Produkce modernizačních rizik sleduje *dráhu bumerangu*. Intenzivní industriální zemědělství, podporované miliardovými subwencemi, nevede jen k tomu, že ve vzdálených městech dramaticky stoupá obsah olova v mateřském mléce a v dětských organismech. Rozmanitým způsobem také podkopává samu přírodní základnu zemědělské produkce: klesá úrodnost půdy, mizí zvířata a rostliny nutné k životu, roste nebezpečí eroze půdy.

Tento sociálně cirkulující efekt ohrožení je možné zobecnit: pod společnou střechou modernizačních rizik dochází dříve či později k *jednotě pachatele a oběti*. V nejhorším, představě se vymykajícím případě – při atomové explozi – je to zcela evidentní: zničen bude i útočník. Zřetelně se zde ukazuje, že země se stala katapultem, který nečiní žádné rozdíly mezi chudými a bohatými, černými a bílými, mezi Jihem a Severem, Východem

a Západem. Takový efekt ale existuje teprve od okamžiku, kdy se realizuje, a dál už neexistuje, protože už neexistuje nic. Tato apokalyptická hrozba tedy nezanedbává ve vlastním *Nyní* své hrozby žádné hmatatelné stopy (srov. Günther Adams, 1983). U ekologické krize je tomu jinak. Ta podkopává také přírodní a ekonomické základy zemědělství, a tím i zásobování veškerého obyvatelstva. Je zde vidět důsledky, které se projevují nejen ve vztahu k přírodě, ale dotýkají se i peněženek bohatých, zdraví mocných. Z kompetentních úst a bez jakéhokoli zřetele na stranickou a politickou příslušnost je slyšet velmi pronikavé, apokalyptické tóny.

Ekologické znehodnocení a vyvlastnění

Bumerangový efekt se nemusí projevovat jen bezprostředním ohrožením života, ale může se také nepřímou odrazet na jiných médiích: na penězích, majetku a legitimizaci. Nezasahuje v přímém zpětném efektu jen individuálního původce. Globálním a nivelizujícím způsobem připravuje společné strádání všem: s odumírajícími lesy nejen mizí celé ptačí druhy, ale klesá i ekonomická hodnota lesního a pozemkového majetku. Tam, kde je budována nebo plánována atomová nebo uhelná elektrárna, klesají ceny pozemků. Městské a průmyslové zóny, autostrády a hlavní dopravní tepny znečišťují půdu ve svém okolí. Může být dosud sporné, zda právě z tohoto důvodu je nyní již 7 % spolkového území znečištěno škodlivými látkami do té míry, že už nemůže být s dobrým svědomím nikdy využito k zemědělským účelům, nebo zda tomu tak bude teprve v dohledné budoucnosti. Princip je však stejný: majetek je znehodnocován, plíživým způsobem „*ekologicky vyvlastňován*“.

Tento efekt je možné zobecnit. Ničení a ohrožování přírody a životního prostředí, zprávy o toxických substancích v potravinách a předmětech denní potřeby, hrozící a tím spíše už zaznamenané nehody v oblasti chemie, toxických látek či atomových reaktorů vedou k plíživému nebo i rychle postupujícímu znehodnocování a vyvlastňování vlastnických práv. Ničím nebrzděnou produkcí modernizačních rizik se v podobě stále pokračujících

kroků, skoků a někdy i katastrofických kulminací provádí politika směřující k tomu, že *země se stává neobyvatelnou*.

To, proti čemu se bojuje jako proti „komunistickému nebezpečí“, se v jiné podobě – oklikou přes zamoření přírody – realizuje v úhrnu našich vlastních aktivit. Na bojišti tržních šancí provádí každý proti každému bez ohledu na ideologické doktrinální války politiku „spálené země“ – s pronikavým, ale jen zřídka trvalým úspěchem. Co je zamořeno nebo za zamoření pokládáno – při ztrátě sociální a ekonomické hodnoty je takové rozlišení téměř bezvýznamné – může patřit tomu, komu to právě patří nebo kdo to chce. I když právní vlastnictví zůstává zachováno, stává se neužitečným a bezcenným. V případě „ekologického vyvlastnění“ máme tedy co činit se *sociálním a ekonomickým vyvlastněním při zachování právní kontinuity vlastnictví*. To platí pro potraviny stejně jako pro vzduch, půdu a vodu. Platí to pro všechno, co v tomto prostředí žije, především ale pro ty, kdo žijí z toho, co v něm žije. Slova o „jedech domova“ zřetelně ukazují, že to může platit pro vše, co tvoří náš všední civilizovaný život.

Základní nahlédnutí, které se za tím skrývá, je nanejvýš prosté: vše, co ohrožuje život na této zemi, ohrožuje tím i vlastnické a trhem ovládané zájmy těch, kdo žijí z přeměny života a požívatín ve zboží. Takto vzniká skutečný a systematicky se vyhrocující *rozpor* mezi zájmy spjatými se ziskem a majetkem, které pohánějí proces industrializace, a jejich rozmanitě hrozícími důsledky ohrožujícími a vyvlastňujícími právě i majetek a zisky (pomlčíme-li zcela o majetku a zisku, který představuje život sám).

Při nehodě atomového reaktoru nebo při chemické katastrofě tak v nejpokročilejším stadiu civilizace opět vznikají na mapě „bílá místa“, jakési pomníky toho, co nám hrozí. I případy intoxikace či náhle odkryté skládky toxického materiálu přeměňují obytná sídla v sídla „*toxického odpadu*“ a krajinu v „*pakrajinu*“. Existují ale také rozmanité předchůdné a plíživé formy. Ryby ze zamořených moří ohrožují nejen lidi, kteří je jedí, ale *právě tím* i mnoho těch, kdo z ryb žijí. Při poplachu vyhlášeném kvůli smogu krajina *na určitou dobu* vymírá. Celé průmyslové oblasti se proměňují ve strašidelná města duchů. Tak tomu chce bumerangový efekt: zastavují se i kola továren, které jsou toho všeho

příčinou. Ale nejen kola továren. *Smog nic nedbá na princip původce*. Šmahem a rovnou měrou postihuje všechny, nezávisle na tom, jak se na něm podílí právě jejich produkce. Proto také smog jistě není vhodným reklamním artiklem plnícím pokladny klimatických lázní. V zákoně zakotvená povinnost informovat efektivním způsobem veřejnost o stupni znečištění vzduchu (stejně jako o teplotě vody a vzduchu) by měla lázeňské správy a rekreační průmysl – dosud podporující politiku zaměřenou proti definování rizik – velmi rychle přeměnit v rozhodné stoupence účinného politického boje proti škodlivým látkám.

Rizikové situace nejsou třídní situace

Globalizace modernizačních rizik tak uvolňuje sociální dynamiku, kterou už nelze pojímat a chápat v třídních kategoriích. Majetek implikuje ne-majetek a tím i vztah sociálního napětí a konfliktů, v jehož rámci se mohou navzájem trvale vytvářet a upevňovat sociální identity – „oni tam nahore, my tady dole“. Zcela jiná je situace při stavech ohrožení. Ten, komu hrozí nebezpečí, je na tom špatně, jistě ale druhého, který takto postižen není, o nic nepřipravuje. Postiženost a nepostiženost nepolarizují tak jako majetek a ne-majetek. Pomocí analogie můžeme říci: proti „třídě“ postižených nestojí žádná „třída“ nepostižených. Proti „třídě“ postižených stojí nanejvýš „třída“ dosud nepostižených. Prudce stoupající inflační cena fyzické nedotčenosti zahání i ty, kdo jsou dnes ještě „zámožní“ (pokud jde o zdraví a dobrý stav), již zítra do řad čekajících na „chudinskou polévku“ nemocničních pokladen a pozítří do párijské společnosti invalidů a tělesně postižených. Bezradnost úřadů tváří v tvář nehodám způsobeným jedovatými látkami a skandálům s toxickými odpady a lavina právních, kompetenčních a kompenzačních otázek, která se tak vždy dostává do pohybu, mluví jasnou řečí. To znamená, že svoboda od rizika se může přes noc změnit v ireverzibilní postižení. Konflikty vznikající v souvislosti s riziky modernizace vyvěrají ze *systémových příčin*, které spadají vjedno s motorem pokroku a zisku. Týkají se rozsahu a rozšíření existu-

jících ohrožení a z nich vyrůstajících nároků na odškodnění a/ nebo na zásadní změnu kursu. Jde v nich o otázku, zda můžeme nadále drancovat přírodu (včetně naší vlastní přirozenosti), a tudíž o to, zda naše pojmy „pokroku“, „blahobytu“, „hospodářského růstu“, „vědecké racionality“ jsou ještě na místě. V tomto smyslu získávají konflikty, které tu propukají, povahu *civilizačních doktrinárních bojů* o správnou cestu moderny. Ty se v mnohém podobají spíše náboženským věroučným bojům středověku než konfliktům devatenáctého a počínajícího dvacátého století.

Industriální rizika a ničivé dopady nemají žádný respekt ani před státními hranicemi. Spojují nakonec život trávy v bavorském lese s efektivními mezinárodními dohodami o boji proti škodlivým látkám. *Nadnárodní cirkulaci škodlivých látek* už nelze zvládnout v izolovaném národním rámci. Industriální země musí být napříště rozlišovány i z hlediska *národních „bilancí emisí a imisí“*. Jinými slovy, vznikají *mezinárodní nerovnosti* mezi různými průmyslovými státy s „aktivními“, „vyrovnanými“ a „pasivními“ bilancemi škodlivých látek; jasněji řečeno mezi „zeměmi znečišťujícími“ a zeměmi, které za jejich nečistoty pykají, musí je vdechovat a platit za ně bilancemi úmrtnosti,ylvlastňování a znehodnocování. S tímto rozlišováním a s konflikty, které jsou s ním spojeny, se bude muset brzy vypořádat i socialistické „společenství bratrských států“.

Stav ohrožení jako osud

Nadnárodní povaze nezvladatelnosti modernizačních rizik odpovídá způsob jejich šíření. Jejich neviditelnost sotva ponechává otevřenou možnost rozhodnutí, alespoň pro konzumenta. Jsou to „produkty nesené jako břemena“, které *spolupolykáme a spoluvdechujeme*. Jsou to „*černí pasažéři*“ *normálního konzumu*. Cestují s větrem a vodou. Mohou se skrývat v čemkoliv a s tím, co je k životu nejnutnější – se vzduchem, který dýcháme, s potravou, oděvem, bytovým zařízením atd. –, pronikají do všech jinak tak přísně kontrolovaných ochranných zón moderny. Na rozdíl od bohatství, které může lákat, ale také odpuzovat, a u něhož je

vždy nutná a možná volba, koupě a rozhodnutí, ukrádají se rizika a škodlivé jevy všude implicitně a nezbrzděny svobodným (!) rozhodnutím. Dávají v tomto smyslu vzniknout jakési nové připsanosti, jakési „civilizační askriptivité rizika“. Ta v mnoha směrech připomíná *osud stavovské příkázanosti ve středověku*. Dnes existuje ve vyspělé civilizaci jakýsi *osud ohroženosti*, do něhož se člověk rodí, jemuž nemůže při jakémkoli úsilí uniknout, ovšem s tím „malým rozdílem“ (malým rozdílem s velkými důsledky), že jsme s ním v podobné míře konfrontováni *všichni*.

Ve vyspělé civilizaci, která nastoupila, aby odstranila onu připsanost, aby lidem otevřela možnosti rozhodování, aby je osvobodila od přírodních tlaků, tedy vzniká nová, globální, celosvětová připsanost ohrožení, vůči níž mohou individuální možnosti rozhodování sotva obstát už jen proto, že škodlivé a toxické substance jsou v industriálním světě promíšeny s přírodním základem, s elementárními životními procesy. Prožitek této vystavenosti riziku, *bez možnosti rozhodování*, vysvětluje mnoho z onoho šoku, bezmocného vzteku a „no future“ pocitu, jakým mnoho lidí reaguje ambivalentně a nutně užítkovou kritikou na nejnovější výdobytky technické civilizace. Je vůbec možné zaujmout a zachovat kritickou distanci vůči tomu, čemu nelze uniknout? Je možné jen *proto*, že tomu nelze uniknout, rezignovat na kritickou distanci a utéci se k tomu, co je nevyhnutelné – s posměchem nebo cynicky, lhostejně nebo s jásotem?

Nové mezinárodní nerovnosti

Proces globálního vyrovnávání situací ohrožení nesmí ale zastírat skutečnost, že *uvnitř* vystavenosti rizikům existují *nové* sociální nerovnosti. Ty vznikají především tam, kde se – rovněž v mezinárodním měřítku – *překrývají* třídní a rizikové situace: proletariát světové rizikové společnosti sídlí pod továrními komíny, vedle rafinerií a chemických továren v průmyslových centrech třetího světa. „Největší průmyslová katastrofa v dějinách“ (*Der Spiegel*) – toxický mrak v indickém městě Bhópálu – vepsal tuto skutečnost do vědomí světové veřejnosti. Riziková prů-

myslová odvětví byla přesunuta do zemí s levnou pracovní silou. Není to náhoda. Mezi krajní chudobou a krajním rizikem existuje systémová „přitažlivost“. Z třídících nádraží rizik jsou rizika se zvláštní oblibou expedována do stanic v „málo rozvinutých provinčních hnízdech“. A byl by naivním poštelcem, kdo by se ještě domníval, že odpovědní výhybkáři nevědí, co činí. Mluví pro to i osvědčená „vyšší vstřícnost“ nezaměstnaného (!) provinčního obyvatelstva vůči „novým“ (práci zajišťujícím) technologiím.

V mezinárodním měřítku obzvláště pevně platí, že materiální bída se pojí se slepotou vůči riziku. „Německý expert na otázky rozvoje referuje o bezstarostném zacházení s pesticidy, například na Srí Lance: ‚DDT se tam rozprašuje rukama, lidé jsou jakoby bíle napudrováni.‘“ Na Trinidadu (1,2 mil. obyvatel) v Antilském souostroví bylo v roce 1983 registrováno celkem 120 úmrtí způsobených pesticidy. „Jeden z farmářů prohlásil: ‚Když se někdo po rozprašování necítí nemocný, dost nerozprašoval.‘“ (*Der Spiegel*, 1984, č. 50, s. 119).

Pro tyto lidi představují komplexy chemických továren s impozantními rourami a nádržemi nákladné symboly úspěchu. Hrozba smrti, kterou v sobě skrývají, pro ně naproti tomu zůstává neviditelná. Umělá hnojiva, insekticidy a pesticidy, které továrny produkují, pro ně symbolizují především osvobození od materiální nouze. Jsou předpokladem „zelené revoluce“, která – soustavně podporována západními průmyslovými státy – zvýšila v uplynulých letech produkci potravin o 30 procent a v některých asijských a latinskoamerických zemích dokonce o 40 procent. Před tímto hmatatelným úspěchem ustupuje do pozadí skutečnost, že je mezitím „na bavlníková a rýžová pole, na tabákové plantáže a ovocné sady rozprašováno několik set tisíc tun pesticidů“ (tamtéž, s. 119). Je-li proti sobě postavena viditelně hrozící smrt hladem a neviditelná hrozba smrti způsobené intoxikací, vítězí evidentní skutečnost boje proti materiální bídě. Bez masivního nasazení chemických látek by výnosy polí klesaly a hmyz a plísň by pohltily část úrody. S chemií si chudé periferní země mohou pořídit vlastní zásoby potravin a získat kousek nezávislosti na mocenských centrech industriálního světa. Místní chemické továrny posilují dojem nezávislosti v oblasti produkce

a pocit osvobození od drahého dovozu. Boj proti hladu a snaha o autonomii tvoří ochranný štít, v jehož jménu jsou rizika, sama tak jako tak nevnímateľná, potlačována a bagatelizována, a *tím* právě stupňována, šířena a prostřednictvím potravinových řetězců nakonec navracena zpět bohatým industriálním zemím.

Ochranné a bezpečnostní předpisy nejsou dostatečně rozpracovány a tam, kde existují, zůstávají často na papíře. „Industriální naivita“ venkovského obyvatelstva, které často neumí číst ani psát, nemluví ani o tom, že nevlastní žádné ochranné oděvy, otevírá před managementem netušené možnosti, jak si legitimně poradit s riziky, možnosti, které v prostředí průmyslových států, lépe si vědomém rizik, už dávno neexistují. Je možné vydat bezpečnostní předpisy a trvat na jejich zachovávání s vědomím, že je nelze prakticky realizovat. Management si tak může zachovat „čisté ruce“ a s dobrým svědomím a nepatrnými náklady svalit odpovědnost za smrtelné úrazy a pracovní nehody na kulturní „slepotu“ obyvatelstva vůči riziku. Džungle v oblasti kompetencí a materiální zájmy chudých zemí poskytují v případě katastrof dobré možnosti pro politiku bagatelizace a zastírání, která zlehčuje pustošivé účinky vhodným definováním. Finančně výhodné a od legitimizačních tlaků osvobozené podmínky produkce magneticky přitahují průmyslové koncerny a ve spojení s vlastními zájmy oněch zemí, které usilují o překonání materiální bídě a o státní autonomii, vytvářejí jakousi – v nejvlastnějším smyslu slova – výbušnou směs: *proti kletbě hladu se bojuje kletbou stupňování rizika*. Zvláště riziková průmyslová odvětví byla přesunuta do chudých zemí na periferii. K chudobě třetího světa se pojí hrůza z uvolněných ničivých sil vyspělého rizikového průmyslu. Obrazy a zprávy z Bhópálu a z Latinské Ameriky mluví samy za sebe.

Villa Parisi

„Nejšpinavější chemické městečko na světě leží v Brazílii. (...) Obyvatelé slumů musí každoročně znovu pokrývat svoje plechové střechy, protože kyselý déšť je rozežere. Kdo tu žije déle, má puchýřky, „kůži aligátora“, jak Brazilci říkají.

Nejhůře jsou postiženi obyvatelé Villa Parisi, slumu, kde žije 15 000 lidí, kteří si většinou dokázali pořídit skromné domky z šedivého kamene. Plynové masky se tu už prodávají v supermarketu. Většina dětí má astma, bronchitidu, nemoci dýchacích cest a vyrážku.

Ve Villa Parisi se můžete snadno orientovat podle čichu. Na jednom rohu bublá otevřená stoka, na druhém teče sliznatý zelený proud. Pach spáleného slepičího peří ohlašuje ocelárnu, zápach zkažených vajec chemickou továrnu. Měřič emisí, který instalovaly městské úřady, vypověděl v r. 1977, po půldruhém roce, službu. Zřejmě na všechnu špínu nestačil.

Historie nešpinavějšího městečka na světě začala v roce 1954, když si brazilská naftová společnost Pegropràs vyhlédla příbřežní bažinu jako místo pro svoji rafinerii. Brzy nato přišel největší brazilský ocelářský koncern Cosipa a poté americko-brazilský koncern Copegràs vyrábějící umělá hnojiva; později se objevily mezinárodní společnosti, jako Fiat, Dow Chemical a Union Carpide. Bylo to období boomu brazilského kapitalismu. Vojsenská vláda zvala do země zahraniční podniky, aby tu vyráběly produkty škodící životnímu prostředí. „Brazilie může stále ještě importovat špínu,“ chlubil se v r. 1972, v roce stockholmské konference o životním prostředí, ministr plánování Paulo Vellosa. Jediným ekologickým zatížením Brazilie je chudoba.

„Hlavními příčinami nemocí jsou podvýživa, alkohol a cigarety,“ říká mluvčí Pegropràsu. „Lidé už přicházejí nemocní z Copataa,“ tvrdí Paul Figueiredo, šéf společnosti Union Carpide, „a když se jejich nemoc zhorší, svádnou to na nás. To je prostě nelogické.“ Guvernér São Paula se už dva roky pokouší přivést do zamořeného Copataa čistý vzduch. Vyhodil třináct úředníků laxního úřadu pro ochranu životního prostředí a instaloval počítače kontrolující emise. Nepatrné pokuty ve výši několika tisíc dolarů však nevyvedly ničitele životního prostředí z míry.

Ke katastrofě nakonec došlo 25. února tohoto roku. Nedbalostí Pegropràsu vyteklo do bažiny, kde stojí na pilotech budovy Villa Socco, 700 000 litrů nafty. Během dvou minut zachvátil požár celou favelu. Přes pět set lidí uhořelo. Mrtvolý malých dětí se nikdy nenašly. „Jednoduše se při tom žáru vypařily,“ prohlásil jeden brazilský úředník.“ (Der Spiegel, 1984, č. 50, s. 110)

Bhópál

„Z nebe padali ptáci. Na ulicích a na polích leželi mrtví bůvoly, krávy a psi – v žáru centrální Asie po několika hodinách už nafouklí. A všude zadušení lidé – zkroucení, s pěnou u úst, ruce křečovitě zaryté do země: na konci minulého týdne jich bylo 3 000, a stále přibývají nové oběti, úřady je už přestaly počítat. 20 000 lidí pravděpodobně oslepne. Asi 200 000 bylo zraněno. V noci z neděle na pondělí prožilo město Bhópál průmyslovou apokalypsu, která nemá v dějinách obdoby: z chemické továrny unikl toxický mrak a jako rubáš se rozestřel nad 65 hustě osídlenými čtverečnými kilometry – když se konečně rozptýlil, rozšířil se nasládlý zápach hniloby. Město se upro-

střed míru proměnilo v bitevní pole. Hindové spalovali mrtvé na pohřebních hranicích, 25 těl najednou. Na rituální spalování se brzy nedostávalo dřeva a kolem těl pak planuly petrolejové plameny. Na muslimském hřbitově nebylo dost místa. Bylo nutné otevřít staré hroby, porušit svaté příkazy islámu. „Vím, je to hřích položit dva mrtvé do jednoho hrobu,“ stěžuje si jeden z hrobníků. „Kéž nám Alláh odpustí – ukládáme je tam tři, čtyři, ba i víc.“ (Tamtéž, s. 108 n.)

Na rozdíl od chudoby se zbídačení třetího světa riziky může přenést i na bohaté. Stupňování rizik vede k tomu, že světová společnost se smršťuje v obec vydanou všanc nebezpečí. Bumerangový efekt přímo zasahuje i ty bohaté země, které se rizik zbavily tím, že je odsunuly za hranice, a za výhodné ceny dovážejí potraviny. S ovocem, kakaovými boby, čajovými lístky atd. se pesticidy vracejí do jejich vysoce industrializovaného domova. Extrémní mezinárodní nerovnosti a předivo světového trhu přivádějí chudé oblasti periferních zemí před dveře bohatých průmyslových center. Stávají se živnou půdou světového zamoření, které podobně jako nakažlivé nemoci chudých v úzkých uličkách středověkých měst nešetří ani bohaté regiony světové obce.

5. Dvě epochy, dvě kultury: ke vztahu mezi vnímáním a produkcí rizik

Třídní nerovnosti a sociální nerovnosti spjaté s riziky se tedy mohou překrývat, podmiňovat, navzájem se produkovat. Nerovné rozdělení společenského bohatství poskytuje téměř nepřekonatelnou záštitu a ospravedlnění pro produkci rizik. Přitom je třeba přesně rozlišovat mezi kulturní a politickou *pozorností* vůči rizikům a jejich *skutečným* šířením.

Třídní společnosti jsou společnosti, v nichž jde bez ohledu na třídní přehradu o viditelné uspokojování materiálních potřeb. Stojí tu proti sobě hlad a nadbytek, moc a bezmocnost. Bída nemá zapotřebí žádného sebestvrzení. Bída existuje. Její bezprostřednosti a zjevnosti odpovídá materiální evidentnost bohatství a moci. Jistoty třídních společností jsou v tomto smyslu jistotami kultury *viditelnosti*: vychrtlý hlad kontrastuje s tučnou sytostí, paláce s chatrčemi, přepych s hadry.

Tyto evidentní hmatatelné kvality už právě v rizikových společnostech ztrácejí platnost. Viditelné se ocitá ve stínu neviditelných ohrožení. To, co uniká vnímavosti, už není něčím ne-skutečným a může v sobě dokonce nést zvýšený stupeň ohrožení

skutečnosti. Bezprostřední potřeba konkuruje s vědomím o obsahu rizika. Svět viditelného nedostatku nebo přebytku se zatemňuje pod přemírou moci rizika.

V závodě mezi bohatstvím a neviditelnými riziky nemohou rizika zvítězit. Viditelné nemůže závodit s neviditelným. Paradox je v tom, že neviditelná rizika právě *proto* v tomto závodě vítězí.

Ignorování tak jako tak nevnímatelných rizik, které nalézá – a skutečně *má* (viz třetí svět!) – své ospravedlnění v odstranění zjevné bídy, je kulturní a politickou půdou, na níž rizika a ohrožení *vzkvétají, rostou a prosperují*. V překrývání a konkurenci mezi problémovými situacemi třídní, industriální a tržní společnosti na jedné straně a problémy rizikové společnosti na straně druhé vítězí díky platným mocenským vztahům a relevantním kritériím logika produkce bohatství – *a právě proto je na konci vítězem riziková společnost*. Evidence bídy zatlačuje *vnímání* rizik do pozadí, zatlačuje ale jen jejich vnímání, nikoli jejich skutečnost a působení; popíraná rizika se rozvíjejí zvláště dobře a rychle. Na určitém stupni společenské produkce charakterizovaném rozvojem chemického průmyslu, ale také reaktorovou technologií, mikroelektronikou a genetickou technologií, není nadvláda logiky a konfliktů spojených s produkcí bohatství a sociální neviditelnost rizikové společnosti důkazem její nerealnosti, nýbrž právě naopak: je motorem jejího vzníkání a důkazem, že se stává reálnou.

Ukazuje to překrývání a sílení třídních a rizikových situací ve třetím světě; neméně o tom ale svědčí i myšlení a jednání v bohatých industriálních zemích, kde je bezvýhradně nejvyšší prioritou zajištění ekonomického rozmachu a růstu. Straší se ztrátou pracovních míst, aby sítě ustanovení o mezních hodnotách škodlivých emisí zůstaly široce otevřené a odpovídající kontroly mírné, aby se vůbec nepátralo po určitých toxických reziduích v potravinách. O celých rodinách toxických látek se s ohledem na předvídané ekonomické dopady vůbec nevede evidence; tyto substance právně neexistují, a právě proto mohou být dávány volně do oběhu. Mlčky se přitom přechází paradox, že boj proti environmentálním rizikům se sám mezitím stal vzkvétajícím průmyslovým odvětvím, které zaručuje mnoha milionům lidí ve Spolkové republice jistá (až příliš jistá) pracovní místa.

Současně se tříbí nástroje ke „zvládnutí“ rizika jeho *definováním* a mává se odpovídajícími sekerami: ti, kdo poukazují na rizika, jsou tupeni jako „škarohlídové“ a obviňováni, že je sami produkují. Jejich líčení rizik se považuje za „neprokázané“. Dopady na člověka a na životní prostředí, na něž poukazují, se pokládají za „bezmezně přehnané“. Tvrdí se, že je zapotřebí dalších výzkumů, než se bude vědět, oč skutečně jde, a než budou moci být přijata odpovídající opatření. Předpoklady pro to, aby se zlepšila ochrana životního prostředí, může údajně vytvořit jen rychle rostoucí společenský produkt. Deklaruje se důvěra ve vědu a výzkum. Jejich racionalita prý dosud vždy nalezla řešení pro veškeré problémy. Kritika vědy a obavy z budoucnosti se naproti tomu pranýřují jako „iracionalismus“. Právě ony jsou vlastní příčinou veškerého zla. Riziko prostě patří k pokroku jako přídová vlna k rychle plující lodi. Riziko není vynálezem moderní doby. V mnoha sférách společenského života je akceptováno. Vezměme například smrtelné dopravní nehody. Každoročně při nich takřkajíc beze stopy zmizí středně velké německé město. Lidé si na to už dokonce zvykli. Pro nehody způsobené toxickými látkami a pro menší (vzhledem k německé bezpečnostní technologii beztak málo pravděpodobné) katastrofy spojené s radioaktivními materiály nebo odpady anebo s něčím jiným tu zbývá ještě mnoho volného prostoru.

Ani nadvláda této interpretace nám nesmí zastírat, že se stává zcela nereálnou. Její vítězství je vítězstvím Pyrrhovým. Tam, kde se uplatňuje, produkuje právě to, co popírá: situace ohrožení rizikové společnosti. Netkví v tom však žádná útěcha, nýbrž naopak narůstající nebezpečí.

6. Utopie světové společnosti

Je to také a právě popírání a nevnímání rizik, které vede k *objektivnímu společnému sdílení* situace globálního ohrožení. Za rozmanitostí zájmů hrozí a narůstá skutečnost rizika, které už nezná žádné sociální a národní rozdíly a hranice. Za hradbami lhostejnosti bují nebezpečí. To samozřejmě neznamená, že tváří v tvář

narůstajícím civilizačním rizikům zavládne všeobecná harmonie. Právě ve styku s riziky vyvstávají rozmanité nové sociální diferenciaci a konflikty. Ty už nejsou poplatné schématu třídní společnosti. Vznikají především díky dvojtvárnosti rizik v rozvinuté tržní společnosti: rizika tu nejsou jen riziky, ale také *tržními šancemi*. Zároveň s rozvojem rizikové společnosti se proto prohlubují i protiklady mezi těmi, kdo jsou riziky *postiženi*, a těmi, kdo z nich *těží*. Podobně roste i sociální a politický význam *vědění*, a tím i disponování prostředky umožňujícími samo vědění utvářet (věda a výzkum) a šířit (masmédia). V tomto smyslu je riziková společnost také společností *vědy, médií a informací*. Rozevírají se v ní nové protiklady mezi těmi, kdo definice rizika *produkuji*, a těmi, kdo je *konzumují*. Tyto tenze mezi odstraňováním rizik a obchodními zájmy, mezi produkcí a konzumem definic rizika prolínají všemi oblastmi společenského jednání. Zde leží podstatné zdroje „*bojů o definice*“ *vymezující rozsah, stupeň a urgentnost rizik*.

Využívání rizik k tržně expanzivním cílům přispívá k obecné oscilaci mezi jejich zastíráním a odhalováním – takže nakonec už nikdo neví, co je „problém“ a co je „řešení“, kdo má z čeho zisk, kde dohady o příčinách odhalily nebo skryly vlastní původce a zda celá řeč o riziku není nakonec jen výrazem nepřímé politické dramaturgie, která ve skutečnosti sleduje něco zcela jiného.

Na rozdíl od bohatství vedou však rizika *vždy jen k parciální* polarizaci založené na výhodách, které *také* přinášejí, alespoň pokud se vyskytují jen v nepatrném stupni. Jakmile je rozsah ohrožení zřetelně patrný a dál roste, výhody a rozdíly se ztrácejí. Rizika s sebou totiž dříve či později přinášejí i hrozby, které opět relativizují a zpochybňují s nimi spojené výhody a úměrně k narůstajícímu nebezpečí a bez ohledu na rozmanitost zájmů vedou právě k tomu, že společné sdílení rizika se stává skutečností. Takto vznikají pod „*střechou*“ vystavenosti riziku – a je lhostejné, jak daleko dosahuje – za všemi protiklady i společné formy: aby se vyhnuli ohrožení atomovou energií a toxickým odpadem nebo zabránili evidentně ničivým zásahům do přírody, organizují se příslušníci různých tříd, stran, profesních a věkových skupin v rámci občanských iniciativ.

V tomto smyslu vytváří riziková společnost nové zájmové antagonismy a novou obecnost ohrožení, jejíž politický dosah zůstává ovšem dosud zcela otevřenou otázkou. V míře, v jaké se ohrožení spjatá s modernizací vyhrocují, generalizují a likvidují tak zbývající dosud nedotčené zóny, vykazuje riziková společnost (v protikladu ke společnosti třídní) tendenci k objektivnímu sjednocení forem vystavenosti v situacích globálního ohrožení. Přítel i nepřítel, Východ i Západ, město i venkov, černí i bílí, Jih i Sever jsou v mezním případě společně vystaveni nivelizujícímu tlaku stále se stupňujících civilizačních rizik. Rizikové společnosti nejsou společnosti třídní – tím se však říká příliš málo. Obsahují v sobě *vývojovou dynamiku rozbíjející hranice a spočívající na demokratických základech*, kterou je lidstvo v jednotné situaci civilizačního sebeohrožení nuceno k vzájemnému spojování.

V tomto smyslu disponuje riziková společnost novými zdroji konfliktu a konsenzu. Místo, které zaujímal *odstranění nedostatku*, zaujímá nyní *odstranění rizika*. I když vědomí o tom a politické organizační formy pro to (dosud) chybějí, je nicméně možné říci, že dynamikou ohrožení, kterou v sobě uvolňuje, prolamuje riziková společnost *hranice národních států a právě tak i hranice aliančních systémů a hospodářských bloků*. Zatímco třídní společnosti mohou být organizovány v rámci národních států, rizikové společnosti dávají vzniknout objektivním „společným formám ohrožení“, které mohou být nakonec chápány jen v rámci světové společnosti.

Potenciál civilizačního sebeohrožení, vytvořený procesem modernizace, činí také trochu reálnější nebo alespoň naléhavější utopii světové společnosti. Podobně jako se lidé v devatenáctém století museli pod hrozbou ekonomického rozpadu naučit tomu, že se podřizovali podmínkám průmyslové společnosti a námezdní práce, musí se pod hrozbou civilizační apokalypsy i dnes a v budoucnosti učit zasedat k jednomu stolu a bez ohledu na veškeré hranice nalézat a uplatňovat řešení oněch ohrožení, která sami zavinili. Tlak v tomto směru je dnes již citelný. Problémy životního prostředí mohou být konkrétně a smysluplně řešeny jedině v rámci jednání překračujících existující hranice a na základě mezinárodních dohod; cestou k tomu jsou konference a dohody pře-

klenující vojenské svazky. Hrozba, jakou představuje skladování atomových zbraní s nepředstavitelnou ničivou silou, zneklidňuje lidi v obou vojenských sférách a vytváří společenství ohrožených, jehož politická nosnost se však musí teprve osvědčit.

Politické vakuum

Ale takové pokusy nalézt v oné nepředstavitelné hrůze alespoň nějaký politický smysl nemohou zastřít skutečnost, že tyto nově vznikající objektivní formy společně sdíleného ohrožení se po stránce politické organizace dosud vznášejí ve vzduchoprázdnu. Narážejí naopak na egoismus národních států a na převládající stranické a zájmové organizace uvnitř industriálních společností. V džungli korporativistické společnosti není pro taková globální rizika přesahující hranice skupin žádné místo. Každá organizace tu má svoji klientelu a svoje „sociální prostředí“ sestávající z kontrahentů a partnerů, které je možné aktivizovat a postavit navzájem proti sobě. Společné sdílení situací ohrožení staví pluralistickou strukturu zájmových organizací před téměř neřešitelné problémy. Narušuje vypracované a vybroušené rutiny kompromisu.

Pravdou je, že ohrožení narůstají, že však nejsou politicky přetavována v *preventivní* politiku zvládnání rizik; navíc není jasné, jaký druh politiky a politických institucí je toho vůbec schopen. Vzniká sice jakési nepostižitelné společenství, které odpovídá nepostižitelnosti rizik; zůstává však spíše zbožným přáním než realitou. Zároveň vzniká díky této mezeře vakuum politické kompetence a institucionality, a dokonce i představ o ní. Otevřenost otázky, jak mohou být existující ohrožení politicky zvládnuta, je v příkrém nepoměru k stále silnější potřebě jednání a politiky.

Vedle mnoha dalších otázek se za tím skrývá i otázka *politického subjektu*. Teoretikové třídních společností devatenáctého století pro tuto roli z dobrých důvodů vyvolili proletariát. Měli a dodnes s tím mají jisté obtíže. Sociální a politická evidence tohoto předpokladu je *právě proto*, že byl správný, retrogradní. Výdobytky dělnického politického a odborového hnutí jsou velké,

tak velké, že podkopávají i jeho někdejší roli ukazatele budoucnosti. Stalo se samo spíše strážcem toho, čeho bylo dosaženo a co je budoucností nahlodáváno, než zdrojem politické fantazie, která hledá a nalézá odpovědi na situace ohrožení vlastní rizikové společnosti.

Politickému subjektu třídní společnosti – proletariátu – odpovídá v rizikové společnosti jen to, že *všichni jsou vystaveni více či méně postižitelným obrovským nebezpečím*. Něco takového se dá velmi snadno vytěsnit. Odpovědný je tu každý a nikdo. A každý ostatně jen jednou stránkou. Druhou bojuje o *svoje* pracovní místo (o příjem, o rodinu, o domek, o auto, které je jeho koníčkem, o dovolenou podle vlastního přání atd.). Když toto vše ztratí, pak je na tom – jed sem, jed tam – v každém případě špatně. To radikalizuje existující otázky: Je vůbec možné onu nepostižitelnou obecnou vystavenost riziku politicky organizovat? Jsou „všichni“ schopni být politickými subjekty? Není příliš ukvapené a lehkovážné usuzovat z globálního charakteru situace ohrožení na společenství politické vůle a jednání? Nejsou globalita a obecná vystavenost riziku přímo důvodem *nevnímat* problémové situace nebo je vnímat jen *nepřímo*, přesouvat je na druhé? Nejsou to zdroje, z nichž se živí konstrukce hledající obětního beránka?

Od solidarity v nouzi k solidaritě ze strachu?

I když politický výraz chybí, politické důsledky jsou mnohoznačné. Při přechodu od třídní společnosti ke společnosti rizikové se začíná měnit *kvalita společenství*. Schematicky je možné říci, že v těchto dvou typech moderních společností se prosazují naprosto odlišné hodnotové systémy. Třídní společnosti zůstávají ve své vývojové dynamice spojeny s ideálem *rovnosti* (v jeho různých formulacích od „rovnosti šancí“ až po varianty socialistických společenských modelů). U rizikové společnosti je tomu jinak. Normativním antiprojektem, který tvoří její základ a je její hybnou silou, je *bezpečnost*. Hodnotový systém „nerovné“ společnosti je tedy nahrazován hodnotovým systémem společnosti „*postrádající bezpečnost*“. Zatímco utopie rovnosti v sobě obsa-

huje množství cílů naplněných *pozitivním* obsahem, utopie bezpečnosti zůstává zvláštním způsobem *negativní* a defenzivní: v zásadě tu už nejde o to, dosáhnout něčeho „dobrého“, nýbrž jen o snahu *zabránit* nejhoršímu. Sen třídní společnosti spočívá v tom, že všichni chtějí a mají *mít svůj podíl* na koláči. Cílem rizikové společnosti je, že všichni mají zůstat *uchráněni* jedů.

Odpovídajícím způsobem se odlišuje i základní sociální situace, v níž se lidé v obou společnostech nacházejí a spojují, situace, která je uvádí do pohybu a navzájem odděluje nebo stmeluje. Hybnou sílu třídní společnosti je možné postihnout větou: *Mám hlad!* Hnutí uvedené do pohybu rizikovou společností je naproti tomu vyjádřeno slovy: *Mám strach! Společenství nouze* je nahrazováno *společenstvím strachu*. Riziková společnost v tomto smyslu charakterizuje společenskou epochu, v níž se *solidarita vznikající ze strachu* stává politickou silou. Dosud je nicméně zcela nejasné, jakým způsobem spojující síla strachu působí. Do jaké míry jsou společenství strachu pevná? Jaké motivace a jednající síly uvádějí do pohybu? Jak se chová tato nová solidární obec těch, kdo mají strach? Rozbívá sociální síla strachu skutečně kalkul individuálního prospěchu? Jakou schopnost kompromisu projevují společenství sdíleného ohrožení, v nichž se rodí strach? V jakých formách jednání se organizují? Dohánění strach lidí k iracionalismu, extremismu a fanatismu? Strach dosud nikdy nebyl základem racionálního jednání. Neplatí snad už ani tento předpoklad? Je snad strach – jiným způsobem než materiální nouze – velmi vratkým základem politických hnutí? Může snad být společenství strachu rozptýleno už slabým závanem alternativních informací?

Kapitola II

Politická teorie vědění v rizikové společnosti

Každého, koho vzrušují tyto otázky, musí – vedle technického, chemického, biologického a medicínského know-how – zajímat *sociální a politický potenciál* rizikové společnosti. Právě ten zde budeme sledovat. Jako východisko se tu nabízí analogie s devatenáctým stoletím. Moje teze zní tak, že i v rizikové společnosti jde o formu *zbídačení*, která je – a přitom není – srovnatelná se zbídačením pracujících mas ve střediscích rané industrializace. Proč a v jakém smyslu tu jde o „zbídačení“?

1. Civilizační zbídačení?

Stejně jako v devatenáctém století, tak i dnes jsou důsledky, které většina lidí pocítuje jako zhoubné, spojovány se společenským procesem industrializace a modernizace. V obou případech jde o drastické a hrozivé zásahy do životních podmínek lidí. Dochází k nim v souvislosti s určitými stupni vývoje výrobních sil, tržní integrace a vlastnických a mocenských vztahů. A v obou případech může jít o odlišné důsledky – tehdy o materiální zbídačení, o nouzi, hlad a tísnivé poměry, dnes o ohrožení a zničení přírodních základů života. Existují ovšem i srovnatelné aspekty: obsah ohrožení a *systematičnost* modernizace, s jakou je vytvářen a s jakou narůstá. V tom právě spočívá vnitřní dynamika, jejímž základem není zlá vůle, nýbrž trh, konkurence, dělba práce – dnes ovšem všechno v globálnějším měřítku. V obou případech stojí na počátku latentnost („vedlejší účinky“), která musí být v jednom i v druhém případě teprve konfliktním způsobem prolomena. Stejně jako tehdy vycházejí i dnes lidé do ulic, ozývá se

hlasitá kritika pokroku a techniky, útočí se na stroje – a slyšet jsou i protichůdné argumenty.

Později – a je to možné pozorovat i dnes – se postupně přiznává, že existují problémy. Systematicky produkováné utrpení a útlak se stávají stále viditelnějšími, až to musí uznat i ti, kdo to popírali. Právo – nikoli dobrovolně, nýbrž s mocnou podporou ulice a politiky – stáčí svou korouhvičku po větru: všeobecné volební právo, sociální práva, pracovní právo, spolurozhodování. Paralely s dneškem jsou nasnadě: to, co se považovalo za neškodné, se ukazuje jako nebezpečné – víno, čaj, těstoviny atd. Umělá hnojiva se proměňují v jedy s dlouhodobými a dalekosáhlými účinky. Kdysi velebené zdroje bohatství (atom, chemie, genetická technologie atd.) se mění v nepředvídatelné zdroje nebezpečí. Očividnost nebezpečí klade stále větší překážky zaběhnuté rutině bagatelizace a zastírání. Aktéři modernizace – v ekonomii, vědě i politice – se ocitají v nepříjemné pozici obžalovaného, který zapírá, ale řetěz indicií ho zahání řádně do úzkých.

Dalo by se skoro říci: všechno tu už kdysi bylo. Nic nového. Systémové rozdíly nicméně bijí do očí. Proti bezprostřednosti osobně a sociálně zakoušené bídy dnes stojí nepostižitelnost civilizačních ohrožení, která pronikají do vědomí teprve se zvědčtým věděním a nemohou být uvedena do přímého vztahu k prvotním zkušenostem. Jsou to ohrožení, která používají řeči chemických vzorců, biologických souvislostí a pojmů lékařské diagnostiky. Tato konstituce specifického vědění je ovšem nečiní o nic méně nebezpečnými. Naopak: velká skupina populace je dnes vystavena – záměrně nebo neúmyslně, vinou nehod nebo katastrof, v míru nebo ve válce – pustošivým a ničivým silám, před nimiž selhává naše řeč i představivost, jakákoli medicínská nebo morální kategorie. Jde o absolutní a neomezené NE, které tu hrozí, jde o „*ne*“ *samo o sobě*, o nepředstavitelné, nepochopitelné, ne–, ne–, ne–.

Ale toto „*ne*“ jen *hrozí*. Jen *hrozí*? Tím je naznačen další podstatný rozdíl. Dnes jde o *hrozící možnost*, která tu a tam vyděšenému lidstvu ukazuje, že není jen možností, nýbrž faktem *připraveným stát se realitou* (a nikoli jen chimérou fantastů).

Tento rozdíl mezi skutečností a možností je doplněn ještě tím, že – alespoň ve Spolkové republice, a o té zde mluvím – zbídačení spjaté s ohrožením je doprovázeno *opakem* materiálního zbídačení (pokud máme alespoň před očima obrazy devatenáctého století a hladovějících zemí třetího světa): lidé netrpí chudobou, nýbrž jsou často zámožní, žijí ve společnosti masového konzumu a nadbytku (což může velmi dobře jít ruku v ruce se zostřováním sociálních nerovností), jsou většinou dobře vzdělaní a informovaní, mají ale strach, cítí se ohroženi a angažují se, aby nenechali dojít k jedinému možnému ověření svých realistico-pesimistických vizí budoucnosti, aby mu cílevědomě zabránili. Kdyby se ohrožení mělo potvrdit, neodvolatelně by to znamenalo sebezničení, a to právě je argument aktivizující k jednání, který proměňuje projektované ohrožení v ohrožení *reálné*. Potud také nemohou být problémy, které zde vyvstávají, zvládnuty tak jako v devatenáctém století zvýšením produkce, přerozdělováním, rozvojem sociálního zabezpečení atd., nýbrž vyžadují buď cílevědomou a masovou „politiku alternativní interpretace“ nebo zásadní znovupromyšlení a redefinování platného paradigmatu modernizace.

Tyto rozdíly také dovolují porozumět tomu, proč jsou skupiny postižené tehdy a dnes zcela odlišné: tehdy bylo postižení dáno třídním údělem. Člověk se do něho rodil. Ulpívalo na něm. Provázelo ho od mládí až do stáří. Projevovalo se ve všem: v tom, kde a jak pracoval, co jedl, jak a s kým žil, jaké měl kolegy a přátele, komu spílal a proti komu, když nebylo zbytí, vycházel do ulic.

Situace ohrožení v sobě naopak obsahují zcela jiný druh postižení. Není na nich nic samozřejmého. Jsou jaksi univerzální a nespecifické. Lidé o nich slyší a čtou. Toto zprostředkování věděním znamená, že jako postižené se jeví skupiny, které jsou *lépe vzdělány* a *aktivně se informují*. Srovnání s materiální nouzí poukazuje na další znak: vědomí rizika a aktivní angažovanost se rozvíjí spíše tam, kde se uvolňuje nebo mizí tlak spojený se zajištěním bezprostřední existence, to znamená v bohatších a dobře zabezpečených poměrech (zemích). Kletba neviditelnosti rizika může být prolomena i vlastními prožitky: například příznaky odumírání u oblíbeného stromu; plánovanou jadernou elektrárnou

v blízkém okolí; nehodou způsobenou toxickým odpadem; odpovídajícími zprávami médií a dalšími podobnými okolnostmi, které opět zvyšují citlivost vůči novým symptomům: vůči toxickým reziduím v potravinách atd. Tento druh postižení nevytváří sociální jednotu, která by byla sama pro sebe i pro druhé viditelná. Nic, co by se dalo označit nebo zorganizovat jako vrstva, skupina nebo třída.

Tento rozdíl mezi tím, jak se lidí dotýkají třídní situace a situace rizikové, má zásadní význam. Stroze a schematicky řečeno: v situacích tříd bytí určuje vědomí, v rizikových situacích naopak *vědomí (vědění) určuje bytí*. Rozhodující je druh tohoto vědění, totiž nedostatek vlastní zkušenosti, a hloubka závislosti na vědění, která zahrnuje všechny dimenze definice ohrožení. Potenciál ohrožení obsažený v determinantách třídní situace – například ztráta pracovního místa – je evidentní pro každého, koho se to týká. Není k tomu zapotřebí žádných zvláštních prostředků vědění: žádných měřících procedur, statistických přehledů a úvah o platnosti nebo o prazích tolerance. Způsob, jakým se věc člověka dotýká, je jasný a v tomto smyslu *nezávislý* na vědění.

Ten, kdo zjistí, že čaj, který denně pije, obsahuje DDT a jeho nová kuchyně zase formaldehyd, je v naprosto odlišné situaci. To, jak se jej to dotýká, *nelze rozhodnout* prostředky jeho vlastního vědění a možnými vlastními zkušenostmi. Otázka, zda jeho čaj obsahuje DDT a jeho kuchyně formaldehyd, a v jaké dávce, se vymyká dosahu jeho vědění stejně jako otázka, zda a v jakých koncentracích působí tyto látky v krátkodobé či dlouhodobé perspektivě škodlivě. To, *jak* jsou tyto otázky zodpovězeny, však tím či oním způsobem rozhoduje o tom, jak je postižen. Pokud jde o to, zda je či není ohrožen, o stupeň, rozsah a formy ohrožení, je zásadně *závislý na cizím vědění*. Situace ohrožení tímto způsobem vytvářejí závislosti, jaké třídní situace neznají: ti, kdo jsou postiženi, se stávají v otázkách své vlastní postiženosti *nekompetentními*. Ztrácejí podstatnou část své suverenity ve vztahu k vědění. Něco, co je škodlivé, ohrožující a nepřátelské, číhá všude; schopnosti vlastního úsudku se však vymyká, je-li to nepřátelské nebo blahodárné, a proto to zůstává přenecháno hypotézám,

metodám a rozeprím cizích producentů vědění. V situacích ohrožení se tak mohou věci každodenního života *takřkajíc přes noc* proměnit v „trojské koně“, z jejichž útroeb se vynořují různá nebezpečí a zároveň s nimi i experti na rizika, kteří po vzájemných sporech oznámí, čeho je třeba se bát a čeho nikoliv. V rukou těch, kdo jsou ohroženi, už není ani rozhodnutí o tom, mají-li být experti vůbec tázáni na radu a vpuštění. Postižení si už experty nevyhledávají, ale ti si mohou vyhledat postižené. Mohou náhle vpadnout do domu. Neboť ohrožení je možné spatřovat ve všech předmětech každodenního života. Skrývá se v nich – neviditelné, a přece až příliš přítomné – a volá po expertech, kteří mají odpovědět na otázky, jež samo velmi hlasitě klade. Situace ohrožení jsou v tomto smyslu *pramenem, z něhož tryskají otázky, na něž ti, jichž se ohrožení týká, neznají odpověď*.

Na druhé straně to také znamená, že veškerá rozhodnutí o rizicích a civilizačních ohroženích přijímaná v rámci produkce vědění se nikdy netýkají jen obsahů vědění (kladených otázek, hypotéz, měřících procedur, metod, mezních hodnot atd.), ale *zároveň i forem postižení*; jsou to rozhodnutí o dosahu a povaze ohrožení, o obsahu hrozby a okruhu ohrožených, o pozdějších důsledcích a potřebných opatřeních, o odpovědných činitelích a nárocích na odškodnění. Kdyby se dnes sociálně závazným způsobem zjistilo, že formaldehyd, DDT atd. jsou v oněch koncentracích, v nichž se tyto chemické substance vyskytují v předmětech denní potřeby a v potravinách, zdraví poškozujícími látkami, rovnalo by se toto zjištění katastrofě, protože jsou nyní již přítomné všude. Zřetelně se tak ukazuje, že *potenciál ohrožení vyvolaných výrobními silami neustále zužuje prostor pro vědecký výzkum*. Přiznat dnes, že byly chybně stanoveny mezní hodnoty pro bezpečné užití pesticidů – což by ve vědě bylo v zásadě normálním postupem –, znamená vyvolat *politickou* (příp. hospodářskou) katastrofu, a již proto je tomu třeba zabránit. Destruktivní síly, s nimiž se dnes vědci setkávají ve všech tematických oblastech, jim vnucují nehumánní *zákon neomylnosti*, zákon, jehož porušování je nejen jednou z nejlidštějších vlastností, ale který také jasně odporuje vědeckým ideálům pokroku a kritiky (srov. k tomu 7. kapitola, 4.).

Na rozdíl od zpráv o finančních ztrátách atd. vyvolávají zprávy o toxických substancích v potravinách, předmětech denní potřeby atd. *dvojí šok*: k ohrožení samému se přidružuje *ztráta suverenity* ve vztahu k hodnocení oněch nebezpečí, jimž je člověk bezprostředně vystaven. Vyjevuje se tu celá byrokracie vědění se svými dlouhými chodbami a lavicemi, s nekompetentním, zpola kompetentním a neurčitým pokrčováním ramen a předstíráním důležitosti. Existují tu hlavní a postranní vchody i tajné východy, tipy a protichůdné informace: jak se získává přístup k vědění, jak by se mělo praktikovat, jak je ale ve skutečnosti směřováno, upravováno, převraceno sem a tam a nakonec úhledně prezentováno tak, aby neřeklo to, o čem ve skutečnosti vypovídá, a řeklo to, co by si bylo lépe nechat pro sebe. To vše by ovšem nebylo tak dramatické a snadno by se to dalo ignorovat, kdyby právě nešlo o nejbezprostřednější podoby ohrožení.

Na druhé straně probíhají výzkumy vědců, kteří se zabývají riziky, současně nepřímě i v kuchyních, vinárnách a čajovnách. Každé z důležitých rozhodnutí založených na jejich poznatcích vede takříkajíc k tomu – pomineme-li celou dělbu práce –, že míra toxických substancí v krvi obyvatelstva stoupá nebo klesá. V situacích ohrožení jsou tedy – na rozdíl od třídních situací – *životní podmínky a produkce vědění navzájem přímo propojeny a provázány*.

Z toho vyplývá, že politická sociologie a teorie rizikové společnosti je ve své podstatě *sociologií vědění*. Nikoli sociologií vědy, nýbrž právě sociologií veškerých přídatků, směsic a aktérů vědění v jejich konfliktním propojení a střetání, s jejich principy, ambicemi a omyly, iracionalitami a pravdami, s jejich neschopností vědět vědění, na něž si činí nárok. Souhrnně tedy můžeme říci: krize budoucnosti, která se odehrává v přítomnosti, není viditelná, je možností na cestě ke skutečnosti. Ale jak tomu už je s možnostmi, je *insinuací*, ke které, doufejme, *nedojde*. Nesprávnost tvrzení je tedy v záměru prognózy. Je to neviditelné zbídačení tváří v tvář vzkvétajícímu bohatství, zbídačení, které může nakonec postihnout celý svět, při absenci politického subjektu. A přece, podíváme-li se správně na to, co je tu společného a rozdílného ve srovnání s devatenáctým stoletím, jde jednoznačně

a jasně o *zbídačení*. Vedle přehledů úmrtnosti, výkazů o škodlivých látkách a statistických údajů o nehodách mluví pro tezi o *zbídačení* i jiné indikátory.

Latentní fáze hrozících rizik spěje ke konci. Neviditelná ohrožení se stávají *viditelnými*. Ke škodlivým a ničivým zásahům do přírody už nedochází jen ve sféře zřetězených chemicko-fyzikálně-biologických efektů nepřístupných vlastní zkušenosti, nýbrž stále výrazněji zasahují i náš zrak, čich i sluch. Uvedme jen nejnapadnější jevy: razantně pokračující skeletizace lesů, nečistá pěna na vnitrozemských i mořských vodách, mrtvá zvířata pokrytá ropou, smog, eroze budov a uměleckých památek, řetěz nehod, skandálů a katastrof způsobených toxickými látkami a příslušné zprávy v médiích. Soupisy škodlivých a toxických substancí v potravinách a předmětech denní potřeby jsou stále delší. Zdá se, že hráze „mezních hodnot“ odpovídají spíše požadavkům kladeným na švýcarský sýr (čím více děr, tím lépe) než imperativům zdravotní ochrany obyvatelstva. Dementující hlasy odpovědných činitelů jsou stále *silnější* a jejich argumentace stále *slabší*. Něco z toho všeho je ale v tomto případě *tezí*, kterou bude třeba podepřít argumenty. Tento výčet hledisek už nicméně ukazuje, že *konec latence* má dvě stránky: riziko *a jeho (veřejné) vnímání*. Nikdy není jasné, zda se zvýšila rizika, nebo zda je přísnější náš *pohled* na ně. Obě stránky konvergují, navzájem se podmiňují a zesilují, a protože rizika jsou riziky *ve vědění*, nejsou dvojí, nýbrž jednou a toutéž věcí.

K seznamu vymírajících rostlin a zvířat tedy přistupuje zostřeňené *veřejné* vědomí rizika, zvýšená citlivost vůči civilizačním ohrožením, kterou nicméně nelze zaměňovat s nepřátelstvím vůči technice a která nesmí být jako taková demonizována: právě mladí lidé, kteří se *zajímají* o techniku, tato ohrožení vidí a pojmenovávají. Vystupňované vědomí rizika zřetelně vysvítá z mezinárodních komparativních průzkumů veřejného mínění mezi obyvatelstvem západních průmyslových států a svědčí o něm i rostoucí význam odpovídajících zpráv a reportáží v médiích. Tato ztráta latence, toto rostoucí uvědomování si civilizačních rizik, které bylo ještě před několika desetiletími naprosto nepředstavitelným fenoménem a dnes je už samo pro-

vořadým politickým faktorem, není ale výsledkem jakéhosi všeobecného procitnutí, nýbrž spočívá na *systémových* vývojových procesech.

Za prvé, zvyšuje se *zvědečtění* rizik; a za druhé – obojí se přitom navzájem podmiňuje – roste *obchod* s rizikem. Je naprosto chybné domnívat se, že poukazování na ohrožení a rizika civilizačního vývoje je *jenom* kritikou; je také – přes veškerý odpor a akrobatické demonizování – *prvořadým faktorem hospodářského růstu*. Velmi zřetelně o tom svědčí rozvoj odpovídajících hospodářských odvětví stejně jako stoupající veřejné výdaje na ochranu životního prostředí, na boj proti civilizačním chorobám atd. Industriální systém *těží* ze zlořádů, které produkuje, a ne právě špatně (srov. M. Jänicke, 1979).

Produkcí rizik jsou potřeby s konečnou platností vyvazovány ze svého reziduálního přírodního zakotvení, a tím i ze své konečnosti, naplnitelnosti. Hlad je možné utišit, potřeby uspokojit; rizika jsou „bezedným sudem potřeb“, nenasytným, nekonečným. Rizika mohou být na rozdíl od potřeb nejen vyvolávána (reklamou atd.) a v souladu s odbytem prodlužována, jedním slovem manipulována. Měnicími se definicemi rizika mohou být také *vytvářeny* zcela nové potřeby, a tudíž i trhy. Je to především potřeba vyhnoutí se riziku – otevřená interpretaci, kauzálně zkonstruovatelná a nekonečně zmnožitelná. Nástup rizikové společnosti pozvedá výrobu a spotřebu na zcela nový stupeň. Jako referenční rámec zbožní produkce se místo daných a manipulovatelných potřeb uplatňuje riziko, které se může *samo produkovat*.

Nebojíme-li se poněkud smělého přirovnání, můžeme říci, že v produkci rizika rozvinutý kapitalismus absorboval, generalizoval a normalizoval ničivou sílu války. Civilizační rizika, která si lidé uvědomí, mohou podobně jako ve válkách „zničit“ určité způsoby produkce (příklad: automobily s intenzivními výfukovými plyny, zemědělské přebytky), mohou tedy překonat krize odbytu a vytvořit nové trhy, které lze navíc novým způsobem rozšiřovat. Produkce rizik a její agenti v oblasti vědění – kritika civilizace, kritika techniky, ekologická kritika, mediální dramaturgie rizika a výzkum rizika – jsou normální, systému imanentně vlastní formou revolucionizace potřeb. Riziky, mohli bychom říci

s Luhmannem, se ekonomika stává „autoreferenční“, nezávislou na kontextu uspokojování lidských potřeb.

Podstatným předpokladem je tu však *symptomatické* a *symbolické* „zvládání“ rizik. Rizika musí při svém zvládání takřikajíc *růst*. Nesmí být fakticky odstraněna ve svých příčinách a zdrojích. Všechno musí probíhat v rámci jakési *kosmetiky* rizika: balení, symptomatická redukce škodlivých látek, instalace čistících filtrů při zachování zdrojů znečištění. Nejde tedy o *preventivní*, nýbrž o symbolickou průmyslovou a politickou eliminaci šíření rizika. Zvítězit, stát se programem musí slůvko „jakoby“. K tomu je zapotřebí „alternativních křiklounů“ stejně jako kriticky a technologicky orientovaných vědců a antivědců zabývajících se riziky. Všichni jsou jakýmisi „předběžnými reklamními agenturami“ pro vytváření nových odbytišť pro rizika, které se zčásti financují samy („svépomoc“) a zčásti jsou financovány z veřejných prostředků.

Fikce? Polemika? Vývojovou tendenci v tomto směru je dnes již možné doložit. Kdyby se měla prosadit, bylo by i toto vítězství *vítězstvím Pyrrhovým*, neboť rizika by bez ohledu na veškerou kosmetiku fakticky rostla a zároveň s nimi by se zvyšovalo i *globální ohrožení všech*. Vznikla by společnost, v níž by explozivní síla rizika *každému* důkladně ztrpčila a otráвила chuť jeho možného zisku. Již sama *možnost* takového vývoje nicméně ilustruje myšlenku, která tu má ústřední význam: industriální společnost – kapitalistická stejně jako „socialistická“ – *systematicky* produkuje stupňováním a ekonomickým vykořisťováním rizik to, co ji samu ohrožuje a zpochybňuje. Společenskohistorická situace a její dynamika je plně srovnatelná se situací na sklonku feudální epochy a na prahu industriální společnosti: stejně jako feudální šlechta žila z hospodářsky aktivního měšťanstva (poskytováním obchodních a uživatelských práv závislých na lénu a vybíráním živnostenských daní) a ve vlastním zájmu je podporovala, čímž nevědomky a nutně vytvářela svého stále mocnějšího nástupce, tak se i rozvinutá industriální společnost „živí“ z rizik, která produkuje, a vyvolává tak situace sociálního ohrožení a politický potenciál zpochybňující základy dosavadní modernizace.

2. Omyly, podvody, chyby a pravdy: o soupeření racionalit

Tam, kde nadbytek rizik zastiňuje nadbytek bohatství, nabývá na významu – a zároveň ztrácí své odůvodnění – zdánlivě nepodstatné rozlišování mezi riziky a *vnímáním* rizik. S tímto rozlišováním stojí a padá monopol na racionalitu, který si přisvojuje vědecké definování rizika. Toto rozlišování vychází z předpokladu, že je možné specializovanými prostředky a za pomoci odborné autority rizika objektivně a závazně stanovit. Věda rizika „stanovuje“ a společnost je „vnímá“. Odchýlení ukazuje míru „iracionality“ a „nepřátelství vůči technice“. V tomto rozdvojení světa na znalé a neznalé je zároveň spoluobsažen určitý obraz veřejnosti. „Iracionalita odchylujícího se“ veřejného „vnímání“ rizika pak spočívá v tom, že v očích technických odborníků si většina obyvatelstva počíná tak, nebo ani ne tak, jako studenti inženýrských oborů v prvním semestru. Nic sice neznají, ale mají dobrou vůli, snaží se, ale nemají o ničem tušení. V této představě se obyvatelstvo skládá ze samých rádoby inženýrů, kteří dosud nemají dostatečné znalosti. Je pouze třeba zahrnout je technickými detaily a obyvatelstvo se pak připojí ke stanovisku a posudku expertů o technické zvládnutelnosti, a tudíž nerizikovosti rizik. Protesty, obavy, kritika, projevy veřejného odporu jsou *čistě problémem informací*. Kdyby lidé jen věděli, co vědí a jak myslí techničtí odborníci, uklidnili by se – jinak jsou beznadějně iracionální.

Tento názor je *mylný*. Promluvy o rizicích obsahují dokonce i ve svém vysoce matematicko-statistickém nebo technologickém rouchu výpovědi typu : *tak chceme žít* – tedy výpovědi, o nichž lze rozhodnout *jenom permanentním porušováním hranic* přírodních a technických věd. To však mění situaci: neakceptování vědecké definice rizika není něčím, co by mohlo být obyvatelstvu vytýkáno jako „iracionalita“, nýbrž právě naopak poukazuje na to, že premisy kulturní akceptace obsažené v technicko-vědeckých výpovědích o riziku jsou *mylné*. Techničtí experti zkoumající rizika *se mýlí*, pokud jde o empirickou správnost jejich implicitních hodnotových premis, totiž o jejich předpoklady o tom, co se obyvatelstvu jeví jako přijatelné a co nikoliv. Řeč o „faleš-

ném, iracionálním“ vnímání rizika mezi obyvatelstvem nasazuje ovšem tomuto omylu korunu: vědci odmítají podrobit své *vypůjčené* představy o kulturní akceptaci empirické kritice, pozvedají své představy o představách druhých na dogma a povyšují se na tomto vratkém trůně na soudce kárající „iracionalitu“ obyvatelstva, na jehož představu by se ve skutečnosti museli tázat a učinit ji základem své práce.

Je to možné vidět i jinak: přírodní vědy se při svém zabývání se riziky nepozorovaně a nechtěně *zbavily části své moci, podobily se demokracii*. Výpovědi o rizicích v sobě v rámci svých implicitních kulturních hodnotových představ o životě hodném žití zahrnují *jistou míru spolurozhodování*, proti níž se vědecko-technické vnímání rizika může sice uplatněním argumentu o domnělé iracionalitě postavit – podobně jako se feudální vládci stavěli proti zavedení všeobecného volebního práva –, o niž se však současně opírá, nechce-li permanentně a systematicky argumentovat v rozporu s vlastními nároky na empirickou platnost svých předpokladů.

Rozlišování mezi (racionálním) vědeckým *stanovením* rizika a (iracionálním) *vnímáním* rizika převrací rovněž roli vědecké a sociální racionality spojenou se vznikáním vědomí civilizačního rizika. Vede k falšování dějin. Dnes již uznávané vědění o rizicích a ohroženích, která s sebou přináší vědecko-technická civilizace, se všeobecně prosazovalo *proti masivnímu popírání*, proti často rozhořčenému *odporu* – sebeuspokojené a omezenou vírou v pokrok naplněné – „vědecko-technické racionality“. Vědecké zkoumání rizik všude pokulhává za sociální kritikou industriálního systému z hlediska životního prostředí, pokroku a kultury. V tomto smyslu v sobě dnes vědecko-technické zabývání se civilizačními riziky obsahuje i značnou míru nepřiznaného *kulturně kritického konvertitství* a monopolní nárok technických věd na racionalitu při vnímání rizika se podobá nároku na neomylnost vznášenému papežem, který přestoupil na evangelickou víru.

Proces uvědomování si rizik musí být rekonstruován jako boj vzájemně soupeřících, zčásti protikladných a zčásti se překrývajících nároků na racionalitu. Není možné podsouvat hierarchii hodnověrnosti a racionality, nýbrž je třeba na příkladu vnímání

rizika položit otázku, jak *sociálně vzniká* „racionalita“, jak se tedy stává předmětem víry a zpochybňování, jak je definována a redefinována, získávána a ztrácena. V tomto smyslu je třeba zabývat se *logikou* (či *ne-logikou*) a rovněž protikladnostmi i vzájemným propojením vědeckého a sociálního vnímání a hodnocení civilizačních rizik. Je přitom možné sledovat tyto otázky: jaké systematické zdroje chyb a omylů jsou založeny na *vědeckém* vnímání rizika, ale stávají se viditelnými teprve v referenčním horizontu sociálního vnímání rizika? A naopak: nakolik zůstává sociální vnímání rizika odkázáno na vědeckou racionalitu i tam, kde ji systematicky neguje a kritizuje a kde hrozí, že se promění ve znovuoživené síly předcivilizační víry?

Moje *teze* zní tak, že zdrojem kritického a skeptického postoje vůči vědě a technice není „iracionalita“ kritiků, nýbrž *selhání* vědecko-technické racionality tváří v tvář rostoucím rizikům a civilizačním ohrožením. Toto selhání není snad jen věcí minulosti, nýbrž i akutní přítomnosti a hrozící budoucnosti. Teprve postupně se také stává viditelným v celém rozsahu. Není to rovněž selhání jednotlivých vědců nebo disciplín, ale jeho *systémovým* základem je institucionální a metodický přístup věd k rizikům. V podobě, v jaké jsou vědy konstituovány – se svou nadměrně specializovanou dělbou práce, se svým chápáním metod a teorie a externě determinovanou odtržeností od praxe –, *nejsou vůbec s to* přiměřeně reagovat na civilizační rizika, protože se samy význačně podílejí na jejich vzniku a růstu. Stávají se spíše – zčásti s dobrým svědomím „ryzí vědeckosti“, zčásti se stále silnějšími výčitkami svědomí – *protektory legitimizujícími* globální industriální znečištění a intoxikaci vzduchu, vody, potravin atd. a s tím spojeného všeobecného chřadnutí a umírání rostlin, zvířat a lidí.

Jak se to dá prokázat? Vědomí o existenci modernizačních rizik se prosadilo navzdory *odporu* vědecké racionality. Vede k němu široká stopa vědeckých omylů, chybných hodnocení a bagatelizací. Historie uvědomování si a sociálního uznání rizik se shoduje s historií demystifikace věd. Druhou stranou tohoto uznání je *vyvrácení* onoho vědeckého „nic nevidím, nic neslyším, nic necítím, nic nevím“.

Ekonomická slepota vůči riziku

Prvotní omyl při hodnocení rizika, jež v sobě obsahuje existující technologie, spočívá v bezpříkladném podcenění a bagatelizaci *nukleárních rizik*. Dnešní čtenář nevěří svým očím, když čte, co se v roce 1959 v oficiální instrukci Spolkové vlády lidem radilo, pokud jde o „chování při leteckých útocích“:

„Silný, oslepující světelný záblesk je prvním znamením detonace atomové výbušniny. Její zárovň efekt způsobuje popáleniny. Proto je třeba... rychle si zakrýt citlivé části těla, jako oči, obličej, krk a ruce!

Co nejrychleji skoč do nějaké díry, jámy nebo příkopu!

V dopravním prostředku – okamžitě se skrč pod úroveň oken, zastav vozídko, vrhni se na podlahu a sviň se tak, aby byl chráněn obličej a ruce!

Ukryj se podle možnosti pod nějakým pevným stolem, pod psacím stolem, pracovním stolem, pod postelí nebo za nějakým jiným kusem nábytku!

Větší šanci na přežití máš ve sklepe než ve vyšších patrech. Strop sklepa se nemusí vždy propadnout!

Jsou-li použity bojové prostředky ABC, ihned si nasad' ochrannou masku ABC!

Nemáš-li ochrannou masku ABC, nedýchej zhluboka, chraň si dýchací cesty tím, že si přidržíš před ústy a nosem kapesník, pokud možno vlhký!

Podle dané situace se očisti, zbav se stop radiace, proved' dezinfekci a detoxikaci!

Zabraň panice, vyhni se bezhlavému spěchu, ale jednej!“*

Apokalyptická katastrofa je tu zmírněna na míru „privátní stravitelnosti“. „Konec komparativu“ (Günther Anders) obsažený v *každém* atomovém ohrožení je naprosto ignorován a bagatelizován. Udělované rady se bezděčně řídí humoreskní logikou horroru: „Jsi-li mrtvý – pozor! Zdržení je nebezpečné!“ (G. Anders, *tamtéž*).

Tento prvotní hřích atomové fyziky a technologie není náhodný. Není také individuálně podmíněn ani není jednorázovou „provozní nehodou“ nějaké přírodovědné disciplíny. Právě svou radikální podobou vede spíše k uvědomění si toho, co je ústředním institucionálním zdrojem chyb, jichž se technická věda dopouští v zacházení s riziky, jež sama produkuje: *ve snaze o zvyšování produktivity se nikdy nepřihlíželo a nepřihlíží k rizikům, která jsou s tím spojena*. Nej přednější prioritou vědecko-tech-

---

* *Wehrpolitische Information, Wehrberichterstattung aus aller Welt*, Köln 1959, cit. podle Günther Anders, *Die atomare Bedrohung*, München 1983, s. 133n.

nické zvědavosti je *užitek plynoucí z produktivity* a teprve poté, a často ani ne na druhém místě, se uvažuje o tom, jaká ohrožení jsou s tím spojena.

Produkce rizik a jejich přehlížení má tedy svůj základní zdroj v „*ekonomické jednookosti*“ přírodovědně technické racionality. Její pohled je zaměřen na výhody plynoucí z produktivity. Proto je také postižena systémově podmíněnou *slepotou vůči riziku*. Zatímco možnosti ekonomické užitečnosti jsou jasnozřivě předvídaný, rozvíjeny, testovány a podle všech pravidel osvětlovány, u rizik se vždy tápe v temnotě; jakmile se „nepředvídané“ nebo „nepředvídatelné“ objeví, vyvolávají nejhlubší údiv a úlek. Opačná představa, že výhody plynoucí z produktivity jsou „neočekávané“ a „nechtěné“ brány dodatečně na vědomí jako latentní vedlejší účinky vědomé kontroly rizika proti odporu rizikově orientované přírodní vědy, je zcela absurdní. To znovu zřetelně ukazuje míru samozřejmosti, s jakou se v přírodovědně iniciovaném technickém vývoji (použijeme-li Habermasových slov) historicky uplatňuje *poznávací zájem stupňující produktivitu*, zájem, který se vztahuje k logice produkce bohatství a zůstává v ní zakotven.

Hlasy „vedlejších účinků“

To, co na jedné straně přispívá ke zvyšování produktivity, přináší na druhé straně *nemoci*. Rodiče, jejichž děti trpí pseudodifterickými záchvaty, si dokrvava rozbíjejí hlavu o zeď vědeckých deklarací popírajících existenci modernizačních rizik. O nekočné úzkosti mluví všichni, kdo zažili, jak jejich dítě v noci úporně kašle, leží s vyděšenýma očima na lůžku a lapá po dechu. Od chvíle, kdy vědí, že škodlivé látky ve vzduchu ohrožují nejen stromy, půdu a vodu, nýbrž také – a především – kojence a malé děti, nevidí už v záchvatech kašle rány osudu. V roce 1984 se rodiče ve Spolkové republice spojili ve více než sto iniciativních skupinách. Jejich požadavek zněl: „Místo žvanění odsíření!“ (srov. U. König, *Stern*, duben 1985).

O svých problémech nemusí dál přemýšlet. Tím, čím jsou pro vědu „latentní vedlejší účinky“ a „nedoložené souvislosti“, jsou

pro ně jejich „úporně kašlající děti“, které při mlhavém počasí modrají a chroptivě lapají po dechu. Na jejich straně bariéry mají „vedlejší účinky“ *hlasy, oči, tváře, slzy*. To vše zpochybňuje veškeré deklarace o jejich irelevanci a téměř samo od sebe obrací otázky jiným směrem. A přesto musí tito lidé brzy poznat, že jejich vlastní vysvětlení a zkušenosti nemají vůbec žádnou váhu, pokud kolidují s etablovanou vědeckou nevědomostí. Krávy rolníků žijících vedle nově vybudované chemické továrny mohou zežloutnout, pokud to ale není „vědecky prokázáno“, nemůže se o tom diskutovat.

Tito lidé se tedy sami stávají drobnými, privátními antiexperty v otázkách modernizačních rizik. Riziky pro ně nejsou rizika, ale žalostně trpící, nařikající a modrající děti. Bojují za své děti. Rizika modernizace, za něž ve vysoce profesionalizovaném systému, kde každý má svoji odpovědnost, nenese odpovědnost nikdo, mají nyní svého *advokáta*: rodiče začínají shromažďovat data a argumenty. „Bílá místa“ rizik modernizace, která pro vědeckou racionalitu zůstávají „neviděna“ a „nedoložena“, nabývají v jejich přístupu k poznání velmi rychle své formy. Odhalují například, že stanovené mezní hodnoty jsou ve Spolkové republice příliš vysoké. I když příslušné výzkumy prokázaly, že už při krátkodobé koncentraci 200 mikrogramů oxidu siřičitého na krychlový metr vzduchu trpí děti nápadně často pseudodifterií, je ve Spolkové republice podle platných norem povolen dvojnásobek, to znamená čtyřikrát více než Světová zdravotnická organizace pokládá za přijatelnou krátkodobou hodnotu. Rodiče poukazují na to, že výsledky měření zůstávají v rámci „přípustného“ jen proto, že špičkové hodnoty ze silně zatížených městských obvodů jsou spojeny v průměrnou hodnotu s hodnotami ze zelených rezidenčních čtvrtí a tak „odpočteny“. „Naše děti“, prohlašují rodiče, „ale neonemocní na průměrnou hodnotu“.

Odhalená „šejdiřská praxe“ vědců poukazuje na kategoriální rozdíly mezi vědeckou a sociální racionalitou při styku s riziky.

Kauzální popírání rizik

Na začátku stojí *rozdílné formy postižení*. Lidé se nalézají na dvou stranách téže bariéry. Když se vědec dopustí chyby, zanechá to v nejhorším případě šrám na jeho pověsti (hodí-li se taková „chyba“ do plánu, může mu dokonce přinést i postup a podporu). Na straně těch, kdo jsou jí postiženi, ale nabývá zcela jiných forem. Chyba při stanovení mezní hodnoty tu mj. znamená nevratné poškození jater a nebezpečí rakoviny. V souladu s tím se liší i stupně naléhavosti, časové horizonty a normy, na jejichž základě se poměřuje chybnost chyb.

Vědci trvají na „dobré kvalitě“ své práce, drží vysoko teoreticko-metodické standardy, aby si tak zajistili kariéru a materiální existenci. Právě z toho vyplývá v přístupu k rizikům zvláštní nelogičnost. Trvat na tom, že souvislosti nejsou doloženy, může být u vědce na místě a obecně chvályhodné. Při styku s riziky se to ale pro ty, kdo jsou jim vystaveni, mění ve svůj opak: takový přístup *rizika zvyšuje*. Jde tu přece vždy o rizika, jimž se je třeba vyhnout a která už i při malé pravděpodobnosti působí hroživě. Jestliže se tedy na základě „nejasného“ stavu poznání odmítá uznání rizika, znamená to, že se neprovádějí nutné protiakce a že *nebezpečí roste*. Neustálým zvyšováním kritérií vědeckosti se *minimalizuje* okruh uznaných rizik umožňujících relevantní jednání a implicitně se tak *vydávají vědecké výsadní listy pro zvyšování rizika*. Ve vyhrocené formulaci je možné říci: trvání na „čistotě“ vědecké analýzy vede k *znečištění a zamoření* vzduchu, potravin, vody a půdy, rostlin, zvířat a lidí. Výsledkem je tedy tajná koalice mezi přísnou vědeckostí a jevy ohrožujícími život, které jsou právě *její zásluhou* připouštěny nebo podporovány.

Není to však jen zcela obecná, a potud abstraktní souvislost. Pro její doložení existují konkrétní kognitivní instrumenty. Klíčové povahy přitom nabývá konstatování, že u modernizačních rizik existuje předpoklad *kauzality*, jehož prokázání je ovšem už z epistemologických důvodů obtížné až nemožné (souhrnně viz W. Stegmüller, 1970). Zájem zde vzbuzuje řiditelnost procesu uznání rizik „pákou kvality“ při prokazování kauzality: čím výše jsou vyšroubována kritéria kvality, tím menší je okruh uzna-

ných rizik a tím větší je nahromadění rizik neuznaných. Zároveň také ale platí, že za zdmi uznání rizika rostou tím více. Trvání na „kvalitě“ je tedy *vysoce efektivní a nejlépe legitimizovanou konstrukcí*, která má přívál modernizačních rizik zadržet a regulovat, je v ní ovšem zabudována klapka na oči, která nepřímou úměrně k „neuznání“ rizik stupňuje jejich narůstání.

Kdyby byl důkaz kauzality liberalizován, znamenalo by to za těchto okolností protržení hráze a přívál rizik a poškození, která by bylo třeba uznat; v širším dopadu by to otřáslou celou sociální a politickou strukturou Spolkové republiky. A tak je u nás stejně jako dříve – v pěkné shodě vědy a práva – uplatňován *jakožto kanál pro uznání či neuznání rizik* takzvaný „*princip zavinění*“: je známo, že rizika modernizace *nemohou* být vzhledem ke své struktuře dostačujícím způsobem obecně interpretována podle principu zavinění. Většinou totiž neexistuje *jediný* původce, nýbrž jsou jím škodlivé látky obsažené ve vzduchu, které vycházejí z mnoha komínů a nadto často korelují s nespecifickými chorobami, u nichž vždy přichází v úvahu větší počet „příčin“. Ten, kdo za těchto okolností trvá na *striktním* kauzálním důkazu, maximalizuje neuznání a minimalizuje uznání průmyslově podmíněných zamoření a civilizačních nemocí. Odborníci zkoumající rizika obhajují s nevinností „čisté“ vědy „vznešené umění kauzální argumentace“ a blokují tak občanské protesty, které v zárodku potlačují pro „chybějící“ kauzální důkaz; průmyslu zdánlivě šetří výdaje a politikům zdánlivě kryjí záda, ve skutečnosti ale otevírají stavidla všeobecnému ohrožení života.

Je to zároveň dobrý příklad, který ukazuje, jak se „racionalita“ může proměnit v „iracionalitu“ v závislosti na tom, je-li totéž myšlení a jednání viděno v referenčním rámci produkce bohatství nebo produkce rizika. Trvání na striktním kauzálním důkazu je jádrem přírodovědné racionality. Být v tomto směru přesný a „nic nedarovat“ ani sobě, ani druhým patří k ústředním hodnotám přírodovědného étosu. Tento princip má však současně své zdroje v jiných problémových kontextech a dokonce snad i v jiné myšlenkové epoše. Pokud jde o rizika spjatá s modernizací, je v každém případě *principiálně nepřiměřený*. V situaci, kdy zatížení škodlivými substancemi může být chápáno a měřeno už jen

na základě mezinárodní výměny a odpovídajících bilancí, je očividně nemožné uvést individuální producenty jednotlivých látek do přímé kauzální souvislosti s určitými onemocněními, která jsou často podpořena nebo podmíněna ještě jinými faktory. Podobalo by se to pokusu propočítat na prstech jedné ruky matematické možnosti počítače. Ten, kdo trvá na striktní kauzalitě, *popírá* skutečnost souvislostí, které bez ohledu na to nicméně existují. Neboť jen proto, že přírodovědci nejsou s to identifikovat jednotlivé příčiny jednotlivých poškození, není ve vzduchu a v potravinách o nic méně škodlivých látek, nemizí zduření dýchacích cest způsobená smogem ani neklesají míry úmrtnosti, které při koncentraci oxidu siřičitého přesahující 300 mikrogramů na krychlový metr výrazně stoupají.

V jiných zemích existují pro platnost kauzálních důkazů zcela jiné normy. Musely být ovšem také často prosazeny teprve v rámci sociálních konfliktů. V Japonsku se soudci usnesli, že vzhledem ke globálně propojeným modernizačním rizikům už nebudou interpretovat nemožnost přímých kauzálních důkazů v neprospěch těch, kdo byli postiženi, a tím nakonec v neprospěch všech. Příčinnou souvislost uznávají už tehdy, když jsou prokázány *statistické korelace* mezi obsahem škodlivých látek a určitými nemocemi. Ty podniky, které takové škodlivé emise vypouštějí, mohou být soudně pohnány k odpovědnosti a odsouzeny k odpovídajícím platbám za napáchané škody. Řada japonských firem byla na tomto základě v okázalých procesech spojených s ochranou životního prostředí donucena zaplatit poškozeným obrovské částky. Poškozeným ve Spolkové republice musí naproti tomu *kauzálně založené zneuznání* způsobených poškození a prožitého utrpení připadat jako pustý výsměch. Blokování argumentů, které shromažďují a předkládají, vnímají jako *ztrátu zřetele ke skutečnosti* u vědecké racionality a praxe, která se vždy stavěla cize a zavírala oči před riziky, jež sama produkuje.

Pochybné kouzlo: mezní hodnoty

Existují ještě další „kognitivní stavidla toxických látek“, jejichž páky mají v rukou vědci zabývající se riziky. Vládou také mocnou kouzelnou formulí: abrakadabra, abrakadabra! V určitých regionech nabývají příslušné praktiky podoby „tance kyselého deště“. V prostém jazyce to znamená: určení mezní hodnoty nebo předpisy o maximálních koncentracích. Jiné slovo pro nevědomost. Protože vědci nejsou nikdy nevědomí, mají pro svoji nevědomost mnoho slov, mnoho metod, mnoho čísel. Ústředním souslovím pro to, že také nic nevědí, jsou v zabývání se riziky „mezní hodnoty“. Analyzujeme tento pojem.

Mezní hodnoty pro „přípustné“ stopy škodlivých a toxických látek ve vzduchu, vodě a potravinách mají v souvislosti s rozdělením rizik obdobný význam jako princip výkonnosti pro nerovné rozdělení bohatství: připouštějí emisi toxických látek a zároveň ji právě v omezeném rozsahu legitimizují. Ten, kdo omezuje znečištění, dal ke znečištění *také souhlas*. To, co je nyní ještě možné, je podle sociální definice „neškodné“ – ať by to bylo jakkoli škodlivé. Mezní hodnoty mohou sice zabránit nejhoršímu, představují však zároveň „bianko šeky“ dovolující *trochu* otrávit přírodu a člověka. Jde o to, jak velké může být toto „trochu“. Zda rostliny, zvířata a lidé snesou *malou* nebo *velkou* – a *jak* velkou – trochu jedu a co přitom znamená ono *snesou* – o takové dráždivé a děsivé otázky z toxické a antitoxické kuchyně pokročilé civilizace jde při určování mezních hodnot.

Nechceme se tu zabývat tím, že hodnoty, i mezní hodnoty, nebyly kdysi věcí chemie, nýbrž *etiky*. Máme tedy co činit s „Předpisem o maximálních koncentracích prostředků na ochranu rostlin i jiných prostředků jakož i dalších přípravků používaných v boji proti škůdcům v potravinách a tabákových výrobcích nebo na nich“ – tak zní šroubovaný úřední jazyk –, to znamená s *reziduální biologickou etikou* vyspělé industriální civilizace. Tato etika ovšem zůstává podivně negativní. Uplatňuje kdysi samozřejmou zásadu, že jeden nesmí druhého otrávit. Přesněji by se muselo říci: nesmí ho *úplně* otrávit. Neboť ironie spočívá v tom, že dovoluje právě ono slavné a sporné „trochu“. U tohoto „před-

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.